

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1981

Årgång 77 · Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, docent Göran Nilzén, Svenskt biografiskt lexikon, Box 34 106, 100 26 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 50:– per år+porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Fru *Marianne Nyström*, Stockholm: Arkitekten Axel Nyström d. ä. och hans familj
- 17 Fil.dr *Hans Gillingstam*, Stockholm: Utomnordiskt och nordiskt i de äldsta svenska dynastiska förbindelserna
- 29 Docent *Göran Nilzén*, Stockholm: Kalmar – en revolutionshärd?
- 35 Överstelöjtnant *Axel Friman*, Göteborg: Den stora utvandringens förtrupp
- 40 Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1981

Arkitekten Axel Nyström dä och hans familj

Av Marianne Nyström

Pehr Axel Nyström (1793–1868) står vid sidan av Fredrik Blom som den mest framträdande svenska arkitekten under 1800-talets första hälft. Endast delvis intar han denna plats genom sina egna byggnadsverk, av vilka kan nämnas Rånäs slott, cellfängelset och Brunkebergs hotell i Stockholm, utformningen av Lejonbacken och inredningar i Stockholms slott. Hans betydelse hör snarast samman med den mycket centrala ställning han hade som professor och sekreterare vid konstakademien, stadsarkitekt i Stockholm och intendent i överintendentsämbetet. Hans hem var en samlingspunkt i Stockholms kulturliv, och själv var han nära vän med ett flertal av Karl Johans tidens mera betydande personligheter. Han framträder ofta såväl i samtida källor som i eftervärldens bearbetningar som en person med utpräglat temperament, olika bedömd i skilda sammanhang. Axel Nyström har också ofta uppmärksammats i egenskap av morbror, svärfar och lärare till Fredrik Wilhelm Scholander, vilken i flera avseenden förde vidare traditionen från det Nyströmska hemmet.

Personliga relationer och släktförhållanden är således påtagligt intimt förknippade med Axel Nyströms yrkesverksamhet. Det finns därför starka skäl att belysa honom och hans familj från personhistoriska aspekter, som en bakgrund till hans mera officiella karriär.¹ Detta kan tyckas gälla i särskilt hög grad eftersom han kom att bilda centrum i en krets som han genom födsel inte hade några beröringspunkter med.

1. Arkitekten Axel Nyström dä (1793–1868). Oljemålning 1830 av E Wahlbergson i författarens ägo. Porträttet i bakgrunden torde föreställa hustrun Sophie Rung, ritningen framför honom avser förmodligen Vita havet i Slottet.

Föräldrar och uppväxt

Pehr Axel Nyström föddes i Stockholm 1793 och var son till skräddarmästare Anders Nyström, f. 1740. Denne, som i Svensk slägtkalender 1888 uppges ha kommit från Ny socken i Värmland, är först belagd i Stockholm 1770, då som gesäll. Han erhöll burskap 1774, blev mästare 1775

¹ Om Nyström som arkitekt se H. Cornell, Den svenska konstens historia, 2, 1946 o senare upplagor, R. Josephson, Svensk 1800-talsarkitektur, Teknisk Tidskrift, Arkitektur 1922 o G. Norden-svan, En konstnärs vandringsår, Nordisk tidskrift 1906. Han behandlas vidare i Biographiskt Lexicon, 1844. Släkten ingår i V. Örnberg, Svensk slägtkalender 1888.

och sedermera bisittare i skräddarämbetet.² Samma år gifte han sig med Anna Rebecca Höök, f. 1754, dotter till skomakarmästare Lars Höök och dennes hustru Gertrud Brandt, bosatta på Ladugårdslandet. Lars Höök, som var tredje generationen infödd stockholmare, hade avlidit 1764, varpå änkan året därpå gifte om sig med den från Stralsund inflyttade skomakarmästaren Friedrich Heitman (förmodligen tysktalande). Endast tre av Anders Nyströms och hans hustrus nio barn uppnådde mogen ålder. Vid sidan av Pehr Axel var det de äldre dottrarna Anna Christina (f. 1778, gift 1798 med postmästaren i Uppsala Isaac Medelplan, f. 1762) och Catharina Rebecca (f. 1786, gift 1813 med tjänstemannen i postverket Georg Fredrik Scholander, f. 1785).

Pehr Axel var alltså den sist födde av alla barnen; föräldrarna var vid sonens födelse 53 respektive 40 år gamla. Det verkar som om man vid denna tid hade det rätt bra ställt i skräddarhemmet. Anders ägde hus på Baggensgatan och Skärgårdsgatan (nuvarande Själagårdsgatan), som låg "rygg i rygg" med en liten uthusgård emellan.³ Anders benämns i fastighetshandlingarna fruntimmersskräddare. En enda uppgift finns från denna tid och är något belysande – 1775 har "skräddare Nyströms betjänt kört sin matmoder i chaise".⁴

Föräldrarna var förvisso inte skolutbildade, modern knappast skrivkunnig, men de tycks varit duktigt folk. Det verkar som om barnen hade en trygg uppväxt. Pehr Axel sattes i Tyska skolan, trots att Trivialskolan låg närmare hemmet och antagligen kostade mindre. Vi finner honom i Tyska skolans register 1801, färdig för tredje klass. 1804 lämnade han ett snirklat skriftprov på tyska, och vid 11 års ålder var han troligen relativt tvåspråkig.⁵ 1805 skrevs han in i konstakademiens principskola, en förberedande teckningsskola, där undervisning även gavs i andra ämnen. Eleverna där ansågs inte vara elever vid konstakademien. Han gick i principskolan i tre år, och vid denna tid började han kalla sig bara Axel.

Axel Nyströms utveckling som ung

Fjorton år gammal 1807 började Axel Nyström i konstakademiens tecknings- och arkitekturskolor, året därpå blev han lärling i murmästarämbetet och 1811 gesäll.⁶ Var det hans och föräldrarnas avsikt från början att han skulle bli arkitekt? Det var ju så att en blivande arkitekt måste lära sig murarhantverket, en blivande murmästare skulle gå igenom akademiens arkitekturskola. Långt in på 1830-talet var de båda yrkena nära förenade. Det förefaller troligt att man i skräddarhemmet, med sin säkert stolta skråkänsla, från början avsåg att sonen skulle bli murmästare, när han tydligen inte ville lära faderns yrke.

Under tiden försämrades förhållandena i Axels föräldrahem. Fadern Anders Nyström sålde huset vid Baggensgatan, och i det smala trevåningshuset vid Skärgårdsgatan började man 1805 ta emot hyresgäster. Några inkomster av arbete finns inte upptagna i taxeringslängden detta år.⁷ 1810 noterades uppsagt burskap, vilket innebar att den lagliga rätten att utöva yrke i stad och åtnjuta de förmåner som tillkommer borgare upphörde.⁸ Året innan hade Anders dock en inkomst på 473 rdr, men några lärlingar och än mindre gesäller tycks han inte ha haft på flera år. Som skräddare var han ju helt beroende av det som han kunde "sy ihop". Han var 70 år, synen kan ha varit nedsatt och händerna odugliga – vi vet inte närmare. Hur som helst, hyresgästerna ökade i antal, 1811 steg de till tio, däribland underligt nog några för "fattigdom befriade". 1813 bodde ännu fler i huset. Visserligen är det bekant att folk vid denna tid trängde ihop sig – men ändå – med tanke på villkoren i huset, de smala branta trap-

² Handelskollegium, protokoll 17 nov 1774, SSA.

³ Fastighetsregistret, SSA.

⁴ Äldre poliskammarens diarium 1776 s. 86 I, SSA.

⁵ Tyska skolan, Matrikel 1787–1807, SSA.

⁶ Biographiskt Lexicon 1844.

⁷ Kronotaxeringslängd St I: 569, 1805, SSA.

⁸ Mantalslängd St I 197, 1810. Fruntimmersskräddare Anders Nyström, uppsagt burskap.

porra, där man skulle bära vatten, slask och ved – livet måste ha varit hårt för Axel, som behövde läs- och arbetsro. Att denne tidigt hjälpte till med familjens försörjning framgår av Fr. W. Scholanders minnesteckningar.⁹

1813 flyttade två av barnen hemifrån. Då gifte sig Catharina Rebecca med Georg Fredrik Scholander, och från och med detta år finner man Axel skriven på Slottet. Han hade då anställts som med traktamente avlönad konduktör och medhjälpare vid byggnadsarbeten på Slottet. Axel är antecknad i taxeringslängden utan inkomst men som "innehavare av ett silfverur".

I början av 1816 dog den gamle Anders Nyström av "andtäppa". Bouppteckningen visar värde av fastigheten 3.000 rdr och ett blygsamt bohag.¹⁰ Anmärkningsvärt är att man haft möjlighet att låna svärsonen Scholander nära 600 rdr. Axels mor bodde kvar i huset och drog sig förmodligen fram på hyresinkomster. Hon avled 1820, under sonens vistelse i Paris. Clas Livijn skrev till sin vän Axel Nyström:¹¹

"Just nu emottog jag kallelse att i morgon bevista din Mors begrafning. Scholanders lära redan hafva underrättat dig om dödsfallet. Hennes spådom vid din afresa gick således i fullbordan; du skulle ej mera återse henne. Jag beklagar innerligen din förlust. Men å andra sidan bör du trösta dig dermed att hon säkert är lyckligare nu än här i världen, där hon sjelf nog sparsamt njöt glädjen."

Tre månader senare skrev Axel till Clas Livijn från Paris:¹²

"Tack för ditt deltagande i förlusten af min mor och för ditt vänskapsfulla tillbud. — — — Gumman var alltför dålig att jag skulle kunna hoppas på att återse henne. Hon är säkert helt bättre där hon är".¹³

Axel Nyströms flit och arbetsförmåga och kanske också begåvning hade uppmärksamrats av lärare och akademiledamöter. Detta gäller särskilt hovarkitekten Gustaf Albrecht Pfeffer (f. 1768), som skulle få den största och mest genomgripande betydelse för Axel. Pfeffer var ledamot av konstakademien och dessutom professor

där; han efterträdde Masreliez 1808. Pfeffer var också ledare för arbeten vid Slottet, och det var som medhjälpare till honom som Axel Nyström hade anställts 1813.

Gustaf Pfeffers farfar hade inflyttat från Niedersachsen omkring 1725, han var vagn- och sadelmakare, vilket också blev sonens, Johan Peter (f. 1717), yrke.¹⁴ Rörelsen tycks ha haft en betydande omfattning. Gustaf Johan Ehrensward skriver i sina dagboksanteckningar: "att Pfeffer i 40 år arbetat för hofvet och uti stallkassan hade stora fordringar" samt att hovstallmästare Munck besökte Pfeffer "för att anstalta om hans Maj:ts reseequipage".¹⁵ Johan Peter Pfeffer var gift med Hedvig Behm (Böhme), f. 1727. Makarna hade åtta barn, alla döpta i Tyska församlingen med huvudsakligen tyska namn på faddrar och dopvittnen. Gustaf Pfeffer var det näst yngsta barnet, han blev arkitekt, gifte sig med Carin Sterky, dotter till husgerådsmästaren, hovkamrer Johan Jacob Sterky, verksam vid Slottet med dess textila inredning. Med den gedigna utsmyckningen på Slottet arbetade

⁹ Minnesteckningar 22 mars 1869, konstakademiens arkiv.

"Från barndomen van vid allvarsam verksamhet, som börjades då han i fädernehemmet, jemte skolgång och de första stegen på konstnärslärobanan, användes såsom renskrifvare åt en jurist, hade han en outsläckt törst efter kunskaper och sökte både i ungdomen och blifven man att på egen hand inhämta den bildning, som icke medgifvits honom å den vanliga litterära studievägen förvärfva."

¹⁰ Bou efter bisittaren och skraddaren Anders Nyström 29 mars 1816. Behålln 4.279 rdr. (hos mågen Cassa-skrifvaren F.G. Scholander emot Revers och Inteckn. 566: 32), 1816–320, SSA.

¹¹ Livijn till Nyström 1820 26/5, KB.

¹² Nyström till Livijn 1820 20/8, konstakademiens arkiv.

¹³ I Generationsväxlingen inom romantikens klassicism, Sthlm 1960, jämför Sten Lundwall Rööks livslånga bundenhet vid minnet av modern med Nyströms attityd, som han finner "egenomligt blottad på känsla." Med detta enda exempel kan man ifrågasätta denna slutledning.

¹⁴ S. Lagerberg, Från trakten af Brunkebergstorg under loppet af tre århundraden, en stockholmsstudie, Sthlm 1918.

¹⁵ G.J. Ehrensward, Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s Hof. Sthlm 1878, s. 220.

samtidigt hovciselören Fredrik Ludvig Rung, gift med Pfeffers yngsta syster.

Hos det barnlösa paret Carin och Gustaf Pfeffer fick den unge Nyström sitt andra hem. De bodde vid Mynttorget, hade ett stort och rikt hem med mycket umgänge; på somrarna var man på Lindö i Mälaren. Carin hade två bröder, Ulric som efterträdde sin far som hovkamrer och Fredrik, grosshandlare, rik och levnadsglad. Denne blev en av Axels bästa vänner. Att Axel Nyström betraktades som självskrivnen i denna krets framgår av de brev¹⁶ som Fredrik Sterky skrev till honom i Paris. I dessa står om julfirandet hos Pfeffers som "var som vanligt", om charader, om hur man utbringade Axels skål, om hur man saknade honom, någon sjöng en av Axel komponerad "musique". Fredrik sände på Axels begäran ner sina julklappsverser till Paris och skrev i februari 1821:

"Dina komplimenter för mina sammanfuskade verser för julen 1819 har jag upptagit som jag bör, men däremot gladt mig att jag lyckats skaffa dig en glad stund då du inbillade dig vara bland oss."

och 12 juni 1821:

"Jag var igår på Lindö varest mor nu i fjorton dagar varit utflyttad och gjorde vi efter vanligheten en promenad till fots åt Malmvik och förtärde vår lilla frukost med den fordna munterheten och i samma sällskap som förr. Jag glömde berätta det att Pfeffer hadde ditt brev till mor med sig och hvilket lästes för oss alla."

Den 4 november 1823:

"Du önskar få nyheter om vår sällskapskrets. — — Om lördag blifver åter en Westins Bahl på Boursen hvars tillställningar du torde påminna dig alltid hafva lyckats."

Axel blev även inbjuden till konstnären Carl Fredrik von Breda, som ända till sin bortgång 1818 höll "salong" i Stockholm.

Breda var tidens mest uppburne porträttmålare och dessutom professor i teckning vid konstakademien. Han intresserade sig för unga människor och mottog i sitt hem

"personer av utpräglat liberalt åskådnings-sätt". Många år senare skrev Axel till Bernhard von Beskow, Svenska akademiens sekreterare, som bett om några uppgifter om skulptören Fogelberg, vännen från Paris- och Rom-åren:¹⁷

"— — det synes mig icke riktigt att Du helt och hållet lemnat förhållandet till Breda ur sigtet. Denna bekantskap är ett högvigtigt moment i Fogelbergs lif. I Bredas salong lyftades han från lärgosse eller gesäll till konstnär och erhöill hans lif sin personliga riktning. Det var jemväl här han gjorde sina litterära bekantskaper och lärde sig se konsten såsom något högre än ett finare handverk. Detta var fallet icke allenast med honom utan jemväl med *flere andra unge män som hos Breda hade tillträde, bland andra med den som skrifver detta och som noga har reda på saken.*" (förf. kursiv.)

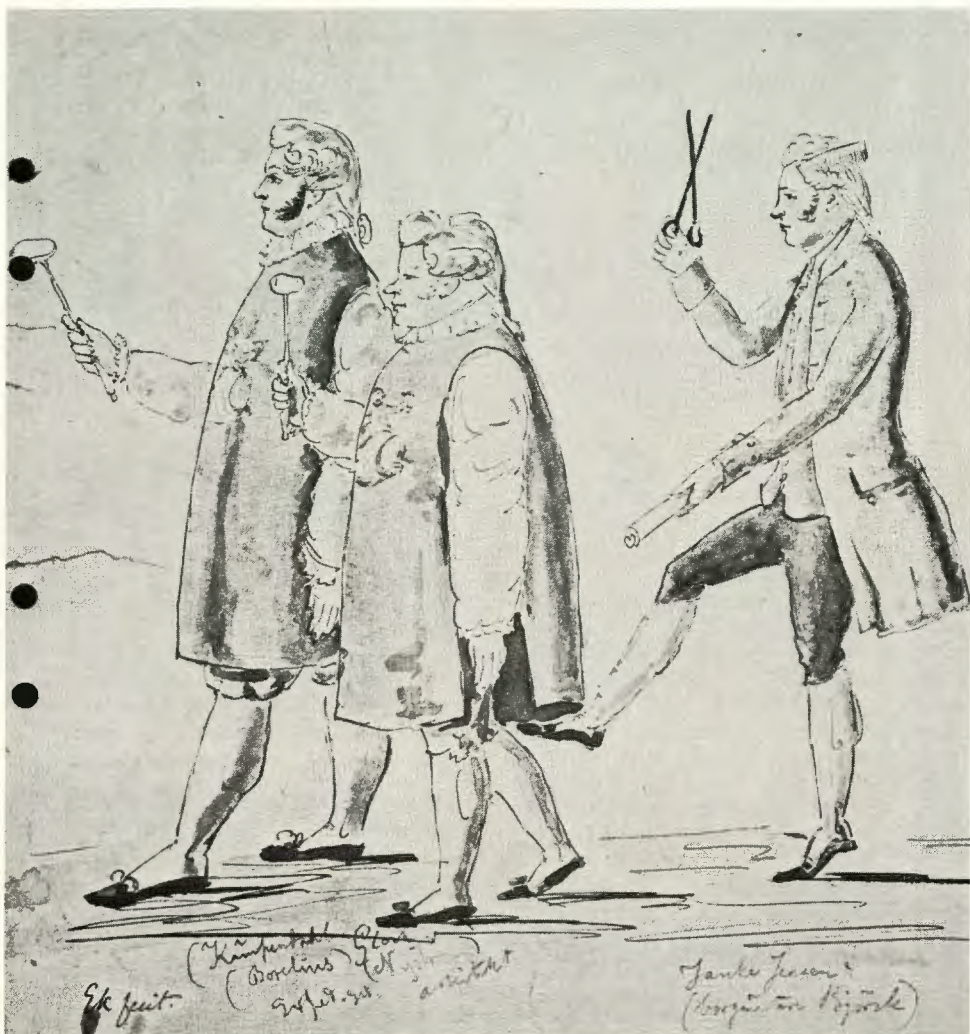
Under åren 1813—1819 tycks Axel hinna med allt. Vid sidan av arbetet på Slottet, där omfattande inrednings- och reparationsarbeten pågick, översatte han från tyska Fr. Schlegels bok "Resa i Rhentrakten och närliggande länder."¹⁸ Förordet var väl formulerat av Axel, kunnigt och med kritiskt ställningstagande. I breven till vännen Clas Livijn förvånas man över hur initierat och kunnigt han skrev om konst, teater, opera och litteratur. Han var vän med kulturskribenter som Lorenzo Hammarsköld, Askelöf och Livijn. 1814 medverkade han i Atterboms "Poetisk kalender" med en "Dithyramb" efter Schiller under pseudonymen *Nxxm.*¹⁹

¹⁶ Hos överstelöjtnant Folke Nyström, Danderyd.

¹⁷ Nyström till B. von Beskow 1855 21/12, KB.

¹⁸ Fr. Schlegel, Bref, uppå en resa genom Nederländerna, nejderna kring Rhen, Schweiz, och en del af Frankrike. Sthlm, opag.

¹⁹ Poetisk Kalender 1814, redigerad af Atterbom, Stenhammar och Palmblad, Upsala.

2. Axel Nyström som härolden Glock i procession i Bellmanska Sällskapet. Akvarellerad teckning av C F Laurén ca 1830 i KB handskriftsavn (S79).

Ordensliv och intresse för Bellman

Allt var inte arbete och förkovran. Vi finner Axel Nyström 1816 som medlem i "Gröna Rutan",²⁰ ett sällskap som ägnade sig åt burleskeri, drack bål och höll kvicka tal. Det var från början en liten krets av politiska och litterära fritänkare som samlats kring Askelöf och till vilka bl. a. Livijn och Nyström hörde. Inför Axels utlandsresa träffades medlemmarna 29 febr. 1819 på Blå Porten, där Askelöf hyllade resenären med ett långt tal. I Par Bricole omnämns Axel

1817; han skulle med tiden uppnå näst högsta graden. 1824 stiftades "Skrubben nr 24". Medlemmarnas antal fick inte överstiga 24, de utgjorde en elitgrupp inom Par Bricole, som i en intimare krets ägnade sig åt Bellmanssång och dyrkan. Stiftarna var Axel Raab, skalden Dahlgren m. fl. För inträde fordrades att vara glad och jovialisk, kunna sjunga eller teckna. Ett villkor var också att kunna förtära brännvin och sillsallat. Ny-

²⁰ Claes Lundin och August Strindberg, Gamla Stockholm, 1882, s. 447.

ström blev genast efter sin hemkomst 1825 invald som härolden Glock.²¹ Ur "Skrubben nr 24" uppstod Bellmanska Sällskapet.

Om Nyströms djupa engagemang i Bellman vittnar det han skrev från Paris till Clas Livijn 1819:²²

"Jag har i 3 dagar varit plågad af ett ondt jag har all anledning att tro vara hemsjuka. Med slutet af förra månaden började jag att vänta bref och blef slutligen då ej några ankommo först otålig och sedan nedslagen samt slutligen på en gång plågad af båda delarna i sin yttersta höjd. På 3 dagar var jag ej capabel att företaga det ringaste, och migränen och tryckning öfver bröstet, den vanliga följden af häftiga sinnesrörelser hos mig, infinner sig i häftiga och starka attacker, sömnen var borta och jag var verkligen i en förtvivlad belägenhet. Min bättring tillskrifver jag, så besynnerligt det än må förefalla dig, till större delen Fredman, som af en verklig slump på tredje dagen föll mig under händern. — — — Det kongl. Fransyska språket var mig i min dåvarande ställning så vedervärdigt att jag råkade i Wuth då min språksamme upppassare undfägnade mig med sina monologer. Hvad under då att Fredman för mig, som hela tiden lefvat på Fransysk vattsoppa, var en kraftig och stärkande boullion. Jag sjöng, skrattade och somnade och vaknade mycket lättare."

Han fortsatte att beskriva tillståndet, som var svårt att förklara:

"Den kraftigaste längtan till Fäderneslandet låg likväl alltid i bakgrunden och Gud vet hur det gått om ej min naturali och Fredman kommit emellan."

Axel Nyström sjöng och ackompanjerade sig själv på piano och han skrev tillfällighetsdikter på Bellmanmelodier. Intresset för Bellman kom senare att präglade hans hem som gift.²³ Traditioner skapades där som nu lever vidare i femte generationen i släkterna Nyström och Scholander. Sven Scholander har en gång sagt till Olof Byström: "när jag växte upp hörde jag min far Fredrik Wilhelm Scholander sjunga, han hade hört Axel Raab sjunga hos morfars, Axel Raab hade hört Lars Hjortsberg och denne hade hört Bellman. Alltså sjunger jag som Bellman. Man kan nästan tala om en apostolisk succession."²⁴

En uppbruten förlovning

Omkring 1817 förlovade sig Axel med Sophie Deléen, dotter till boktryckaren och lexikografen Carl Erik Deléen (medlem i Gröna Rutan). Förlovningen slogs upp, men de träffades igen hos goda vänner; Sophie och hennes föräldrar fick uppfattningen att "allt är bra igen". Axel skrev om förloppet till Clas Livijn från Paris den 4 maj 1819. Han redogjorde för vad han sagt och gjort, han erkände sin "bøjelse" men var starkt kritisk mot Sophies föräldrar och uppfostran:

"I fall fåfängan ej hos Sophie leder henne på farliga afvägar så tror jag att en hård olycka vore det enda medlet att utveckla de många stora förtjenster hon äger, men hvilka alla ligga öfverhöljda och nedtryckta af den ofantliga egenkärlek och högfärd som en högsta grad förolyckad uppfostran djupt inpreglat i hennes Charakter. Och den släkten — den släkten."

Axel kände sig hårt pressad, men så av gjordes studieresan och han framhöll för Sophie att ingen av dem borde vara bunden under de tre till sex år han förmodligen skulle komma att vara utomlands. Han gjorde visit i Sophies hem, tog ett hastigt avsked. Väl i Paris skrev han och bad Clas Livijn om råd och stöd, förklarade och rättfärdigade sitt uppträdande. Trots att Livijn var hans bästa vän och förtrogne, uttryckte sig Axel aldrig tydligare än "men aldrig har å min sida gjorts ens ett försök till hvad du menar med 'något mera allvarsamt'". Han ifrågasatte om inte Sophies känslor grundade sig på spekulation. Livijn berättade om att Sophie var ute och roade sig i Stockholm. Axel skrev i juni 1819 och svarade:

"Jag fruktar för hennes framtid, kommer hon på det sättet en vogue och blir expone-

²¹ A. Ahnfelt, Bellmanska sällskapet, humoresker och silhuetter. Sthlm 1877.

²² Nyström till Livijn 1819 3/9, konstakademiens arkiv.

²³ Att Fredrik Scholander redan som mycket ung inspirerades och fick impulser i det Nyströmska hemmet för sceneri och teater är sannolikt.

²⁴ Berättat för förf. av prof. Olof Byström, Stockholm.

rad eller satt i frestelse så störtar hon troligen och tyvärr af omständigheterna. Hennes ofantliga sjelfförtroende skall bedraga henne och hon faller ej alltid i sådana händer som mina.”

I samma brev sade han sig ha hört att Sophie väntade brev från honom. Axel utbrast: ”Hur skall jag göra? Jag tror mig i det fallet ej sjelf?” Så vitt det är bekant skrev inte Axel. Övervann han sin ”böjelse” eller segrade hans goda omdöme?

Man kan i skattelängder följa familjen Deléens förhållanden, men de försvinner i oklarhet. Karl Erik Deléen avled 1850, i bouppteckningen antecknas Sophie som ogift. Hon var meddelad förrättningen, men infann sig inte. Därefter har det inte gått att följa hennes öde.²⁵

Studieresan 1819–1825

1818 fick Axel Nyström hovarkitekts namn som ett officiellt erkännande för dekorationer som efter hans ritning utförts för kröningshögtidligheterna samma år. Nu var han uppskattad och uppmärksam. Men då inträffade något som skulle få den största betydelse för hans utveckling. Omkring 1817 hade konstakademien beslutat instifta ett resestipendium även för arkitekter. På första förslagsrummet kom Alexander Hambré, på andra plats Axel Nyström och på tredje Samuel Enander.²⁶ Alla tre hade varit kamrater ända från principskolan. Hambré fick stipendiet, for till Paris, men avled där 11 december 1818. Axel stod då i tur och beviljades officiellt resepensionen 1819. Han lämnade Sverige i början av mars samma år för att efterträda sin bortgångne kamrat och med en uppbruten förlovning bakom sig. Färden i diligens gick långsamt – han hade glädje av ”en mig av farbror Pfeffer förärad pels”. Resan gick över Köpenhamn; han försummade ingen plats av värde för studier, inte heller teater- och operabesök. Överallt blev Axel väl mottagen, ofta hembjuden. Efter en och en halv månad var han framme i Paris där han genast uppväntade arkitekten Hippolyte Le

Bas, som efter en del krumbukter tog emot honom som elev. Två dagar senare presenterades Axel för drottning Desideria av minister Gustaf Löwenhielm²⁷ ”som mottog mig ganska nådigt. Hon har alla söndagsaftnar cercle för presenterade svenskar”.

En senare gång:

”hade jag den lyckan att tala med Drottningen på Operan. Efter de vanliga frågorna om jag nyligen erhållit bref om konungens helsa m. m. frågade H. M.: Parle-t-on beaucoup de mon fils dans votre lettre? Mitt svar: On n’y parle qu’avec le plus grand enthousiasme, syntes uppfylla henne med den hjertligaste förnöjelse.”

Axel förefaller trots allt ha varit mycket ensam i Paris. Han kompenserade detta med brevskrivning hem. De flesta av breven är förkomna, men så mycket värdefullare är då den samling till Clas Livijn, ur vilken Georg Nordensvan i ”En konstnårs vandringsår” gjort belysande utdrag.²⁸ I januari 1820 kom Fogelberg till Paris, de flyttade ihop och ”hafva ganska roligt av varandras sällskap”. Axel började leva upp igen ”sedan jag kommit i lag med folk, som jag kan få roa mig med och åt, är för öfrigt mig lik och talar lika gärna bredvid munnen som förut”. På hösten 1821 for de båda vännerna till Rom.²⁹

Hemma i Sverige verkade Pfeffer för att Axels stipendium skulle förlängas ytterligare med tre år, vilket också lyckades. Axel utbrast i ett brev till Livijn: ”Hvilket lyckligt lif jag här lefver”, tydligen fyllt av arbete så gott som dygnet runt. Det var fritt och bekymmerslöst men ”det förstås till en viss tid; jag döljer ej för mig att det är medel och ej ändamål”. Efter sex år utomlands förberedde Axel sig för hemresa och för vad som kunde vänta vid hemkomsten. Att han hade

²⁵ Bou Carl Erik Deléen, 1850–I–99. Behålln. 359 rdr. SSA.

²⁶ L. Looström, Den Svenska Konstakademien 1735–1835, 1887, s. 467.

²⁷ Nyström till Livijn 1819 6/5, konstakademiens arkiv.

²⁸ G. Nordensvan, En konstnårs vandringsår. Nordisk Tidskrift 1906.

²⁹ Ibid. s. 194.

avundsmän visste han. Livijn skrev redan 1820 "att du återkommer en gång blir vissa personer en torn i ögat kan jag märka af deras beställsamhet".

Men Axel visste att han också hade inflytelserika beskyddare. En av dem var Philip Klingspor, hovmarskalk, ståthållare på Slottet 1818 och Axels högste chef vid denna tid. Klingspor var en stor konststälkare, hedersledamot av konstakademien sedan 1795, och han umgicks familjärt med Pfeffers. Detta framgår av vad Fredrik Sterky skrev till Axel.³⁰

"Nyårsdagen passerade rätt munter hos oss. — — Gubben Klingspor var äfven buden, men förhindrad men kom på eftermiddagen för att göra visit kl 7, då han mycket förundrad fant alla vid frukostbordet och tog sjelf en plats bredvid mor."

Philip Klingspor svarade på ett brev till Axel i Paris 1820.³¹

" — — Jag lyckönskar derföre af hjertat Min Vän Nyström, äfven ber jag tusenfaldt hälsa Capitaine Anckarswärd och Laureus till sejouren i den Parisiska Werlden och tackar tusen tusenfaldt för de oskattbara underrättelser Min Vän haft den Godheten att skänka mig om allt detta Gigantiska och Magnifiqua, förhållandena med så väl de äldre som nyare store Artisters Arbeten. Jag med alla som fått läsa Tit. aimabla bref hafva med förtjusning och uppbyggelse funnit oss på en gång mer intresserade genom detta brev än Vi nånsin kunnat blifva med mindre än efter lång uppmärksamhet på Stället. — — Herr Hofarchitecten har emellertid utmärkt sig för en så högst berömlig Esprit de Critique att jag på min parol anser dess bedömande öfver alla dessa Taflor och Arbeten som rigtat den brillanta opposition såsom påtagliga och oskattbara sanningar."

Klingspor fortsatte sitt sirliga brev med att säga att han tänkte låta excellenserna Fleming och Engeström, statsrådet Sköldebrand och statssekreterare Ehrenborg läsa brevet och fortsatte:

"och ber jag Tit. wara öfvertygad om att jag ej skall försumma de tillfällen Tit. till förmån som kunna bereda honom agrement vid återkomsten."

Det förefaller anmärkningsvärt hur Axel kunde så stilistiskt anpassa sig till olika brevmottagare och dessutom fängslande och kritiskt beskriva sina upplevelser. Han kunde tydligen också föra sig i de av 1700-talskonvenanser präglade hovkretsarna.

Men om de trofasta Klingspor och Pfeffer fortfarande hade något inflytande visste väl inte Axel efter sex års bortovaro. Av intresse är några brev från den fint bildade Claës Adolf Fleming (1771–1831), vid denna tid statsråd, riksmarskalk och hedersledamot av konstakademien. Fleming skrev till Axel 1824.³²

"Tack min bäste Nyström för brevet af den 27 Febr. som jag med senaste post erhöill. Ansökningen aflämnades genast, och jag talte i går ytterligare derom med Hans Kongl. Höghet som är ganska väl sinnad för Nyström men sade sig möta hinder af något Konunga Bref åsyftande besparing som Öfverintendenten föredetd. Jag skulle vidare få veta derom, om jag ej får tillfälle att sjelf skrifva denna vår skall Pfeffer blifva underättad om sakens fortgång."

I nästa brev, daterat Lydinge 22 juni 1824, skrev Fleming:

"Med stort nöje såg jag den vändning som gafs Nyströms academiska ansökan, denna vändning kom från Academien sjelf och jag behöfde blott deråt lämna min röst."

Minsann, Axel Nyström kunde tydligen både få och uppehålla kontakter med dem som hade makt och inflytande. Vid hemkomsten i april 1825 erhöill han arkitektlön på stat från konstakademien och valdes till ledamot där. Nästa år fick han Kungl. Maj:ts förordnande att närmast ståthållaren vid Drottningholms slott förvalta och leda byggnadsgöromålen därute. Därmed var Axel Nyströms framtid som yrkesman utstakad.

³⁰ Sterky till Nyström 1820 24/1. Brev hos Folke Nyström, Danderyd.

³¹ Fr. Ph. Klingspor till Nyström 1820 7/3, KB I.n 12: 2.

³² Claës Adolf Fleming till Nyström 1824 29/3, KB I.n 12: 2.

Familjebekymmer

Under Axels bortovaro hade hans svåger Isaac Medelplan, postdirektör i Uppsala, avlidit 1821. Änkan, Axels äldsta syster Anna Christina, flyttade då med sina två yngsta söner 12 och 14 år till Stockholm och bosatte sig i det gamla hemmet på Skärgårdsgatan. Hon dog 1827 i nervfeber och det blev Axel som fick ansvaret för de medellösa sönernas uppehälle och utbildning.³³ Anna Medelplan efterlämnade fyra barn, av vilka den äldste Anders Isac (1800–1876) blev häradsarkivarie i Östergötland. Dennes son Thor Mauritz (f. 1832) fick arkitektutbildning i Stockholm; han målade och tecknade och han lär också ha varit musikalisk. Han utförde arbeten åt faderns kusin Fredrik Wilhelm Scholander och var vid sin död 1863 konduktör i överintendentensämbetet.³⁴ Sannolikt är väl att Axel Nyström, hans farmors bror, stött honom vid val av yrke.

Axel Nyströms andre svåger Georg Fredrik Scholander var anställd som postkassör i Stockholm. Under en tjänsteresa i Norrland insjuknade han hastigt och avled i februari 1825. Axel var då på hemresa från Paris och möttes i Hamburg av ett brev från Livijn daterat 15 febr. 1825:

”Jag har i dag talat med din Syster. Hon bar sin sorg med ståndaktighet. Hon önskade din snara återkomst, för att i dig äga ett roligt biträde vid utredningen af det ganska tilltrasslade boet.”

Förvisso var det tilltrasslat. Såväl Livijn som Fredrik Sterky hade varskott Axel om svågerns vidlyftiga affärer. Sterky skrev redan 11 jan. 1822:³⁵

”Jag förmodar väl att din svåger Scholander underrättat dig om sitt obestånd och hvilket jag förespätt länge och tillochmed förutsåg innan du reste härifrån ty för en Embetsman att blanda sig i handeln (helst när den är i aftagande) går icke gerna braf.”

Scholander hade också strax därefter gått i konkurs. Familjen flyttade med fyra små barn från eget hus på Bastugatan, värderat till 4 000 rdr, till Gamla stan och hyrde in sig

i kvarteret Palamedes. De bodde där några år och återfinnes i kvarteret Riddarholmen, men flyttade därifrån 1824.³⁶ Bouppteckningen efter Scholander visar skuld på 5 868 rdr, konkursen ej inräknad, vilken änkan sade sig ej närmare känna till. Lösöret bestod av det nödvändigaste; man hade förmodligen tvingats sälja eller belåna tidigare. Huruvida änkan och barnen fick behålla det de behövde vet vi ej. Nu flyttade också hon till Skärgårdsgatan med barnen Mathilda 11 år, Fredrik 9, Karin 7 och lilla Axelina 5 år. Familjen var utblottad. I slutet av 1825 gjordes en hemställan till Kungl. Maj:t om pension på 100 rdr årligen.

Men Axel gav stöd och hjälp. Långt senare skrev Fredrik Wilhelm Scholander en dikt till morbrodern:

Minns Du, när lifvets stormar
mig hotade sedan med nöd
huru du städse mig varit
ett troget broderligt stöd?

Minns du, hvad godt du gjorde
Nej, en gång skedt, var det glömdt
likasom barnålderns löjen — .
Endast hos mig är det gömdt.

Så småningom planerades för Axels systers Carin Scholanders flyttning från Stockholm. Varför man då valde Strängnäs — där fanns så vitt man vet ingen släkt eller andra kontakter — är inte klarlagt. I Axels almanacka står ”sept. 1829, resa till Strengnäs, köpt gård åt Carin” och ”okt. 3 Carins flyttning till Strengnäs”.³⁷ Dottern Mathilda stannade dock kvar i Stockholm för att avsluta sin skola. Hon bodde hos Axel, som också såg till att hon utom skolan fick undervisning i franska, sång och pianospelning, ritning och målning. Den utblottade

³³ Bou Anna Christina Medelplan, f. Nyström, 1827–II–399, SSA.

³⁴ Svenskt Konstnärslexikon. Medelplan och Scholander står gemensamt som arkitekt till ombyggnaden av Bogesunds slott.

³⁵ Sterky till Nyström. Brev hos Folke Nyström, Danderyd.

³⁶ Husförhörslängd 1819–1822, Nikolai förs. AI: 15: 188, och taxeringslängd 1824, SSA.

³⁷ Almanacka förvarad hos Folke Nyström, Danderyd.

familjen hade emellertid också andra släktingar — Georg Scholanders två systrar, Theodora Christina gift med postinspektör Ossbahr i Södertälje och Cecilia Maria gift med E. M. von Engeström — men det finns inga uppgifter om att dessa hjälpt sin svägerska Carin och hennes barn.

Förlovning och bröllop

I april 1825 var Axel alltså hemma igen efter sex års bortovaro, med stora arbetsuppgifter och en säkrad inkomst. Det Pfefferska hemmet stod öppet, han bodde på Lindö om somrarna, åt middag på Blå Porten med Dahlgren och Livijn, gick på spektaklet, flyttade ut till sitt rum på Drottningholm och hade haft en "särdeles rolig och trevlig jul". Den viktigaste noteringen i almanackan 1827 är dock 6–8 okt. "resa till Riksåtra."

Riksåtra var en mindre lantgård på Svartsjölandet som ägdes av hovciselören Fredrik Rung och hans maka Sophia Ulrica, född Pfeffer. Makarna hade en son och sju döttrar; den äldsta Eva Sophia f. 1802 var Gustaf Pfeffers guddotter. Sophie var nio år yngre än Axel. De hade ideligen tidigare råkat hos Pfeffers, där också hon hade sitt andra hem. Nu var hon "stora damen", Axel var 34 år och hon 25. De förlovade sig 1828 och Axel skrev en glödande kärleksdikt till egen tonkomposition. 1829 ägde vigseln rum och därmed inleddes ett långt lyckligt äktenskap.

Carin och Gustaf Pfeffer såg nu sina båda "barn" förenade, och de hade dubbel anledning till omsorg. Före bröllopet flyttade Axel in i det Pfefferska huset i hörnet Lilla Vattugatan-Brunkebergstorg, hade piga och 1 500 rdr i årsinkomst. Pfeffers skulle sedermera testamentera hela sin kvarlåtenskap, huset och sitt fina bohag till Axels och Sophies döttrar Karin Scholander och Ellen Anckarsvärd.

Familjeliv och vänskapen med Henrik Reuter-dahl

Axel gifte in sig i en ansedd hantverkar-släkt. Rungs hade varit gördelmakare i tre

generationer.³⁸ Fredrik Rung, f. 1758, utvecklade yrket, dels genom studier vid konstakademien, dels i Paris, där Gustaf III på hemresa från Italien uppmärksammade honom på grund av att hans bror Daniel Rung var kungens livmedikus och ingick i hans stab. Tack vare kungen kunde Fredrik Rung fortsätta sin utbildning i Paris i sex år. Daniel Rung blev 1790 förste livmedikus och vårdade den dödsskjutne kungen. Han blev sedan Gustaf IV Adolfs läkare och spelade en hedersam roll vid dennes avsättning. Men det är en annan historia.

Axel och Sophie Nyström fick fem barn, tre söner och två döttrar. Trots den egna barnskaran stod dörren öppen för systerbarnen i Strängnäs. Snart kom Fredrik Scholander för att få sin utbildning i Stockholm. Men Sophie var god och generös och van hemifrån vid ett stort hushåll. 1835 höll man två pigor; Axels inkomst var 2 400 rdr.³⁹ Hans arbetsuppgifter ökade, långa tider i början av trettioalet var han verksam i Lund. Han samarbetade där bl. a. med grekprofessorn Carl Georg Brunius, och han lärde också känna och blev god vän med Henrik Reuter-dahl (1795–1870), sedermera ärkebiskop.⁴⁰ Trots motsättningar vid inredningen av domkyrkan varade vänskapen mellan Nyström och Reuter-dahl livet ut. Den ogifte Reuter-dahl tycks ha haft sitt andra hem hos Nyströms. Ett stort antal brev till båda makarna finns bevarade.

I dessa får man god inblick i stämningen i hemmet och därmed också om hur Axel Nyström var som make och far. Och även som trofast vän.

Henrik Reuter-dahl skrev annandag jul 1833:

"Än en gång Gud med Dig — — — fröjd i Ditt offentliga och fröjd i Ditt enskilda lif,

³⁸ Släkttavla uppgjord av Staffan J. Kronberg 1931.

³⁹ Mantalslängder, Clara öfre, 1835: 84, SSA.

⁴⁰ B. Grandien, Drömmen om medeltiden. Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare, 1974. Brevsamling Henrik Reuter-dahl — Sophie och Axel Nyström, KB. Nedanstående citat är hämtade därifrån.

lefnadslust och lefnadshelsa behöver jag icke önska Dig: sådant äger Du i rikt mått, Du lycklige.”

1839 bad Axel sin vän att vara gudfar till yngste sonen. Reuterdahl gladdede sig också mycket åt att komma på dopet och skrev dessutom den 7 april:

”Tack för hvad godt Du säger om min kyrkhistoria. Det förnöjer mig att någon mäktat genomläsa den. (Att Geijer inte gjort det derom är jag säker.) Det breda, tunga, pedantiska deri erkännes viktigt. Men det kunde inte blifva annorlunda. — — — Med Dina anmärkningar gör Du mig en redbar tjänst och om Du tillåter skall jag en afton, när jag återkommit till Sthlm, komma till Dig med mitt interfolierade exemplar och deri notera Dina notiser. Du säger Dig ingen lärdom äga. Detta lämnar jag derhän; men Du har ock som väger liksom mycket som lärdom, Du har ett friskt och öfvadt öga, och af detta kan lärdomen lära sig mycket, om den icke är alltför dum, hvilket gunås ofta är fallet.”

1845 var Axel utomlands och Reuterdahl skrev till Sophie, som han kallar Mutter, daterat 29 juli:

”Jag har väl på en månads tid intet hört från Er, men jag föreställer mig att kära Mutter har det gott på Drottningholm, har ständiga bref från Axel. — — — Jag hittar åtskilligt, om hvilket det vore roligt att tala med Axel och kära Mutter, men borta äro de, och med dem får man ej på länge tala. — — — Nu får Mutter icke för länge vara tyst. Skrif om Axel, skrif om barnen. Mutter vet att allt som angår Eder är mig kärt och välkommet. Får jag icke någon gång höra om Er, så sätter jag mig i min otålighet till häst, eller till skepps, eller på en vindfläkt eller på en solstråle, och uppsöker Er på Drottningholm.”

Axel var på hemresa, Reuterdahl skrev adresserat till Paris 17 augusti:

”Hvad är det Du säger om ’lös conversation’. Eller att jag icke skulle hafva tid att möta och tillgodose de från Stockholm väntade? Jag har ingen allvarligare, ingen bättre önskan än att få mottaga dem, få pyssla med dem, få visa dem ett litet hörn af Skåne och så få föra dem till Dig i Köpenhamn. — — — Allt skall gå bra. Tack, tack för att Du och Sophie skänka mig denna förnöjelse.”

Reuterdahl blev 1844 professor i dogmatik i Lund och även vald till riksdagsman. Han skrev i december 1845:

”I dag skall jag fira föreläsningarnas slut genom ett brev till K. Mutter. — — — Det är snällt att I emellanåt och särskilt på söndagarna komma ihåg mig. Jag sitter också då midtbland Eder, begär andra portionen af Mutters goda soppa, får af Axel ett godt glas italienskt vin, och sedan slipper I mig icke förrän långt ut åt aftonen.”

och nästa år 13 juli:

”Jag börjar nu blifva van vid predikstolen i Lunds domkyrka och jag kan säga att den är mig kär. I morgon predikar jag åter, men redan färdig med mitt arbete kan jag tidigt på Lördagsmorgonen använda några stunder för min kära Mutter.”⁴¹

Ett hus byggdes tydligen åt Reuterdahl i Lund, och han var mycket belåten. För alla goda råd med planlösning tackades Axel och kära Mor. Nu måste hon råda honom med porslinsanskaffning. Han avslutade sitt brev:

”Jag vet icke rätt hvar jag vid detta laget skall tänka mig Eder. Förmodligen på Drottningholm. Och till midsommaren på Riksätra. Godt så. Bättre kan det ej vara. Må det alltid vara godt och gladt och grönt omkring Eder.”

1 Augusti 1850 skrev han:

”Jag tänker på de fjorton angenäma dagar, som nyss passerat. Jag tänker på dem såsom på en behaglig dröm. De förflöt så lätt och raskt, att jag knappt i dem kan finna en verklighet. Verkligheten är gemenligen

⁴¹ Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer, Lund 1920, s. 109:

”Sedan det protestantiska altaret blifvit undanröjdt, skulle det gamla catholska högaltaret nyttjas till gudstjänsten. Hvad som från detta altare talades hördes ej i choret och endast som ett oredigt mummel nedanför trappan. Om det konstvidriga, det ohistoriska, det rentaf barbariska i chorets rasing vill jag ej tala. När jag derpå tänker, kommer mitt blod i kokning. Jag ville förtiga, men jag kan det ej, att planen för denna allt ändamål saknande förstöring uppgjordes af en man, som jag redan då något kände, och som sedan blef mig kär och städe af mig skall af många anledningar äras och älskas, architecten Nyström.”

tyngre, trögare, mulnare. Tack kära mor och kära flickor för all Eder vänlighet och snällhet under de dagarna.”

Samma år:

”Käraste Broder. — — — Att allt hos Eder är godt, utgör min stora fröjd. Både Ditt och Sophies bref andas så mycken förnöjelse och tacksamhet, att jag deraf känt mig riktigt uppbyggd. Gud hålle fortfarande sin hand öfver Eder och dem som Eder tillhöra.”

1852 blev Reuterdahl statsråd och chef för ecklesiastikdepartementet, 1855 biskop i Lund. 1852 hade han invalts i Svenska Akademien. Midsommardagen 1855 skrev han från Lund:

”Ännu stån i lifslevande för mig vid Skeppsbrostranden och tillhviiten mig Ert vänliga farväl. Och der blifven I väl stående veckor, månader, år. Och ännu står jag på fartygets akterdäck och har efter mycket sökande i folkskaran funnit Er — — — och jag kastar mången vink till Er, och vinkarna betyda tack och innerlig tillgifvenhet och hjertlig saknad. Gud signe Er för allt hvad i varit och ären, icke blott för hvarandra, för alla som tillhöra Er, för hela den krets i hvilken I hafven Er plats. Gud signe Er för Er tapperhet, Ert förstånd, Er sinnesreda och all Er innerliga och oförfalskade godhet och kärlek.”

1856 blev Reuterdahl ärkebiskop och flyttade till Uppsala. Efter Axel Nyströms bortgång 1868 fortsatte vänskapen med Sophie. I sina memoarer skriver han om henne:

”hon är en perla bland qvinnor, ypperligt hufvud, fri från all pjunk och pjoller, men god och from, dertill klok och beslutsam, lugn och kraftig. Jag vet mig ej känna bättre qvinna.”

Att vänskapen med Reuterdahl blev djup och innerlig berodde även på att båda makarna Nyström var allvarligt religiösa. Ett brev från Axel till sonen Axel Fredrik 18 april 1855 bekräftar detta:

”I anseende dels till lille Eriks oroande tillstånd dels till min egen opasslighet må vår nattvardsgång uppskjutas. Men i morgon lördag hoppas jag att vi med Guds hjälp

och välsignelse skola fullborda den heliga handlingen. Föreina Dina böner med våra, för oss som för Dig sjelf. Gud välsigne Dig! Din hulde Fader.”

Den religiösa grundinställningen i hemmet hindrade dock inte att Bellman var favoritskalden och att man ivrigt följde med vad som gavs på teater och opera. Det Nyströmska hemmet, från 1847 i en våning i gamla konstakademien, var stort och gästfritt. Dit bjöds författare, konstnärer och stadens styresmän blandat med den stora släktkretsen. Hemmet kallades inte utan orsak ”vershuset”. Axel hade då goda inkomster, per år ca 5500 rdr och bostället var värderat till 200. Man höll tre pigor och en dräng. Omkring 1850 hyrde Axel till sommarnöje Lilla Skuggan av änkefru Enander, och där samlades släkten i mån av plats och krafter. På Drottningholm disponerade familjen Kanton 1. Det övertogs senare av sonen Axel Fredrik, och där föddes 1866 Axel Nyströms första sonson, Carl-Axel Nyström, svärfar till denna uppsats författare.

Befattningen som konstakademiens ständige sekreterare

1844 åtog Axel Nyström sig det, inte så tacksamma uppdraget som konstakademiens ständige sekreterare. Man kan fråga varför? Akademiens hus, Fredsgatan 12, hade varit under ombyggnad och reparation, ledd av Nyström. Undervisningen var spridd på flera ställen i staden. Förmodligen var det hans fallenhet för att organisera, bringa ordning och reda som spelade stor roll, ämbetsmannens uppgifter framför konstnärens roll. Därmed skulle hans insatser i över tjugo år komma att bli betydelsefulla för vårt konstliv. Axel Nyström ställde stora krav på sig själv. Arbetsamhet och gedigna kunskaper ledde till resultat, det visste han av erfarenhet. Att många elever inte förstod sitt eget bästa, förstås av vad Scholander säger om morbrodern i minnes-

teckningen i konstakademien 22 mars 1869:⁴²

”Nyström passade under sin lefnad ej för dåsiga och tanklösa artister, de fruktade honom och han föraktade dem.”

Skall man uppfatta detta som klander eller beröm?

Men att Nyström helhjärtat stödde dem som motsvarade hans förhoppningar visar förhållandet till Johan Fredrik Höckert och inköpsförfarandet med dennes målning ”Gudstjänst i ett kapell i Lappland.” Här har tidigare forskare synbarligen haft en förutfattad mening och med utelämnande av viktiga uppgifter gett en missvisande bild av vad som verkligen skedde. Såväl Harald Wieselgren i sin monografi 1900 som Aron Borelius i biografen 1927 över Höckert uttrycker sig påfallande kritiskt mot Nyströms agerande eller brist på agerande. I Nationalmusei årsbok 1929 fick Nyström upprättelse i en artikel skriven av Axel Gauffin,⁴³ som publicerade *hela* brevet som Nyström skrev till Höckert 13 februari 1856, ur vilket Wieselgren endast citerat vissa stycken. Gauffin skriver:

”Höckerts biograf har skapat en vrågbild av akademiens mäktige sekreterare, som i detta brev avslöjar sig som en sällsynt på en gång manligt fast och för ungdomens heta blod förstående gammal farbror.”⁴⁴

Förhållandet mellan Nyström och Scholander

Axel Nyström har likaså blivit olika bedömd i samband med sina relationer till Fredrik Wilhelm Scholander. Han har t. o. m. i flera sammanhang fått ”bära skulden” för Fredriks val av yrke. Man har då inte räknat med inflytande också från dennes mor. De båda syskonen Catharina (Carin) Scholander och Axel Nyström liknade mycket varandra. Carin var också musikalisk, sjöng och spelade luta, var fantasifull, djupt religiös, praktisk och arbetsam och med utpräglad vilja.⁴⁵ Om hennes skolutbildning vet vi inte mycket, men hon läste gärna och ville att hennes barn skulle få

utbildning. När Fredriks syster Karin ville ägna sig åt sin livsdröm och gå in vid baletten, sade modern bestämt nej. Man kan inte utesluta att modern också när det gällde ende sonens val av yrke hade en bestämd mening. Hon hade tillräckligt med bittra erfarenheter av såväl sin mans som svärfars ekonomiska optimism och därpå följande konkurser för att inse värdet av en utbildning som gav en säker inkomst. Omvittnat är att Fredrik som barn var bångstyrig, begåvad och fantasifull,⁴⁶ men det finns inget som talar för att han vid denna tid hellre ville måla akvarell än bli arkitekt. Han beundrade och älskade sin morbror, som ju egentligen var den ende far han kände till. Varför skulle han inte välja samma bana? Och varför skulle inte modern uppmuntra därtill? Fredrik skriver till henne 1841 från Stockholm:⁴⁷

”och van att umgås med menniskor och kär i konsten och konstnärlivet, men icke i mig själv *såsom konstnär* (eljest ofantligt)”.

Man kan därför ifrågasätta riktigheten i att fästa stort avseende vid att Fredrik Scholander i stunder av självömkän blickade tillbaka på sitt liv och ångrade sitt val av yrke.⁴⁸

Axel Nyström insåg från början Fredriks ovanligt rika och mångsidiga begåvning, men också hans splittring, och satsade på systersonen, sedermera svärsonen, i alla

⁴² Minnesanteckningar d:22 Mars 1869, Bilagor 1869: 27, konstakademiens arkiv.

⁴³ Axel Gauffin, Kring Höckerts Lappkapell, ett återfunnet dokument, Nationalmusei årsbok, 1929 s. 105.

⁴⁴ Hos Folke Nyström, Danderyd, finns tre brev från Höckert till Nyström skrivna från Paris i april och december 1855 och januari 1856. På det sista har Nyström antecknat ”besv. 12. febr.” Det är det långa brev Gauffin återger och som det tagit Nyström flera dagar att skriva eftersom det dateras i underskriften 13 febr. 1856.

⁴⁵ Alfhild von Bahr, Den gamla prästgårdens fuga. Upsala 1935, bl. a. s. 29, 33 och 39.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Fredrik Scholander till sin mor, Scholanderarkivet, KB.

⁴⁸ T. ex. B. Grandien, Drömmen om renässansen, Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare, 1979.

sammanhang. För Axel Nyström personligen, för familjen och även inom släkten måtte Nationalmuseifaskot varit en stor motgång.⁴⁹ Axel lär också ha haft ett innerligare och kärleksfullare förhållande till Fredrik än till sin egen son Axel Fredrik, som också blev arkitekt. Det berättas i familjen att denna fick lida av att jämföras med sin begåvade kusin.

Det hade emellertid varit underligt om det inte blivit sammanstötningar och intressekonflikter mellan Axel Nyström och Fredrik Scholander, dessa båda viljestarka män, i flera avseenden så lika varandra. De hade ju samma arbetsområde och så gott som daglig kontakt med varandra, inte minst privat, sedan Fredrik gift sig med Axels och Sophies äldsta dotter Karin. Det torde därför inte uppfylla krav på källkritik att fästa någon större uppmärksamhet vid en schism mellan de båda männen 1867, som Scholanders dotter Maria beskriver i sina långt senare nedtecknade minnen.⁵⁰

Axel Nyström på äldre dagar

Utan överdrift kan man beteckna Axel Nyström som en kraftfull personlighet med klart auktoritära drag. De erfarenheter och kunskaper han skaffat sig inom alla grenar av konstområdet – arkitektur, måleri, skulptur och stadsbyggnad – ville och kunde han inte kompromissa med. Han var dessutom som nämnts litterärt bildad och djupt musikalisk. Genom flerfaldiga utlandsresor hade kunskaperna och vyerna vidgats. Att det bland de yngre fanns dem som lyssnade på honom visar Höckert i ett brev från Paris samma år som den stora utställningen ägde rum där 1855. Axel Nyström hade besökt Paris och bott i Höckerts lilla våning, de hade tydligen haft trevligt tillsammans. Den 20 år yngre Höckert skrev från Paris:⁵¹

”Jemte innelyckta skrivelse till academien är det mig kärt få sända ett par ord å part till Farbror och då i första rummet innerligt få aflägga mina varmaste tacksägelser för de lärarika och angenäma dagar jag hade tillfälle få vara samman med Far-

⁴⁹ Den unge Scholander fick genom morbrodern i uppdrag att rita den nya Nationalmuseibygnaden, vilket väckte stor kritik. B. Grandien 1979 ägnar ett kapitel åt denna fråga.

⁵⁰ Maria Hedlund skriver:

”Till en öppen sammanstötning ledde dessa motsättningar 1867. Under den långa tid familjerna bodde tillsammans på Lilla Skuggan ansåg Scholander sig inte kunna bjuda ut några av sina egna vänner dit, annat än i undantagsfall. På sensommaren 1867 inviterade han emellertid en bekant som råkade vara av judisk börd, vilket gav anledning till en spefull kommentar från den enligt Maria Scholander antisemitiskt inställda Nyström. Även om detta var en småsak, skriver hon, blev det ”tydliggen droppen som kom den bräddade bittra kalken att rinna över. Och vid sådana tillfällen var pappa förfärlig. All hans förmoda att måla med kraftiga ord och saftiga uttryck tog då form och blev till en lavaström av överväldigande kraft vilket intet kunde hejda förrän den tömt sig. Och morfar, som själv var sin systersons vederlike i det fallet, var gammal då och orkade inte svara – han bara lämnade Skuggan morgonen därpå med mormor och kom aldrig dit mer. Förhållandet mellan dem blev sedan inte vad det varit tidigare, och fastän Scholander bad om ursäkt var Nyström alltför sträng och styv för att kunna släta över vad som hänt.” Maria Scholander-Hedlund, Mycket smått och litet gott, Scholanderarkivet, KB.

Vid detta tillfälle var Maria Scholander 11 år gammal. Var hon närvarande vid uppträdet? Femtio år senare skriver hon i sina minnen om ”droppen som kom den bittra kalken att rinna över” och längre fram i citatet ”förhållandet mellan dem blev sedan inte vad det varit tidigare.” Här motsäger hon sig själv. Vad vet vi om den verkliga anledningen till att Axel Nyström inte återvände till sitt älskade Lilla Skuggan nästa sommar? Den sommaren, hans sista, överlämnade han sitt fögderi till Scholander, varefter han sökte läkare.

Uppgiften att Nyström skulle varit ”antisemitiskt inställd” har inte i något avseende kunnat beläggas. Jfr Grandien a.a. s. 183. Maria Hedlund har dock själv gett följande läsanvisning:

”Enär jag ibland uttryckt mig rätt så oförbehållsamt, både när det gällt mig själv och andra, ha helt få av de närmaste hört delar av manuskriptet uppläsa, resten önskar jag må bli oläst tills efter min död. Har jag då och då använt för skarpa ord eller fällt orättvisa omdömen, så är min bön att de som taga del härav icke måtte tillämpa samma metod i avseende på mig.”

Anna Boberg skriver i sin dagbok 1930 2/27 om sin syster Maria: ”Hon är en hjärtans rar och snäll gammal dam, Maja, livlig och intresserad, en hel massa år yngre än de 74 hon just idag fyller. Hennes fantasi rusar iväg med henne som i ungdomens vår, och rumsterar om verkligheten, så att den ibland blir oigenkännlig.” Bobergarkivet, KB.

⁵¹ Höckert till Nyström 1855 2/12 hos Folke Nyström, Danderyd.

bror i somras. Det var för mig ett lyckligt tillfälle att med Farbror få utbyta idéer och åsikter och ännu har jag ej rätt klart för mig antingen det var åsigtens rigtighet eller Farbrors stora förmåga att framställa den, alltnog resultatet blef alltid att jag måste gifva Farbror rätt och till följd af Farbrors öppna och vänliga sätt har Farbror uti mig vunnit en vän och tjänare, förlåt ett dylikt språk det är kanhända ej det rätta till en förman men såsom sådan har Farbror alldrig behandlat mig.⁵²

Det var givet att en man med Axel Nyströms egenskaper blev medelpunkten i släkten. Hemmet och familjen hade stor betydelse för honom, vilket bl. a. framgår av några verser med musik "Lilla Skuggan", det älskade sommarnöjet.⁵²

Även på vintrarna idkades ett livligt familjeliv. Hemmet i akademiuset stod alltid öppet, man umgicks på söndagar, helger och bemärkelsedagar. Axels syster Carin och hennes barn och barnbarn kom från Strängnäs och Dunkers prästgård för att gästa dem. Axel fortsatte också att hjälpa sin syster ekonomiskt.⁵³

Förmodligen hade Axel Nyström tänkt att tidigare bryta upp från akademitjänsten. Makarna köpte nämligen 1856 det Stuténska huset i Trångsund, fint beläget med utsikt mellan Storkyrkan och Börsen ner mot Skeppsholmen.⁵⁴ Inväntade kanske Axel att tiden skulle vara mogen för Scholander att efterträda honom som sekreterare? Visst är att Axel Nyström överlevde sig själv på posten, och de sista åren var han dessutom klen och led av svår andtäppa. Scholander övertog fler och fler av sysslorna, och slutligen i juli 1868 överlämnade Axel hela akademiuppdraget.

Så länge hade Axel Nyström hållit sig uppe. Nu for han och Sophie till Södertälje för läkarkontakt och vila. På senhösten drabbades han av slaganfall och blev dövd. Han led av kronisk njurinflammation och avled efter en tid av svåra plågor på nyårsaftonen 1868.⁵⁵

Sophie Nyström överlevde sin man i tjuogo år. Hon flyttade tillbaka till Brunkebergstorg, till samma hus där hon bott som

nygift. Hon var ekonomiskt oberoende, frikostig och gästfri med ett glatt och ungdomligt sinne. Det Nyströmska hemmet fortsatte till hennes död att vara samlingspunkten för släkten, barnbarnen och deras vänner. Traditioner som den unge Axel Nyström mötte på 1810-talet i det Sterky-Pfefferska hemmet vid Mynttorget och på Lindö levde vidare. Det bevaras fortfarande av många i släkterna Scholander och Nyström.

Slutord

Här har Axel Nyström beskrivits som son, kamrat, vän, make och far. Uppgifter har hämtats från skriftligt material och valts ut mot bakgrunden av den muntliga traditionen och det miljöarv som fortfarande består.

Axel Nyströms nära och genom åren kanske bästa vän Henrik Reuter Dahl beskriver honom som den "friske, glade något oförvägne och för översitteri benägne, men med de lyckligaste gåfvor utrustade, kunskapsrike och alltid redbare och rättsinnade man-

⁵² Denna hyddan min ej är
Får det aldrig blifva
Dock dess åsyn är mig kär
kan mitt sinne lifva.

Hvadan kommer att mitt bröst
friare der andas
Och att uti hjertat tröst
Frid och glädje randas?

Ack. Derinne de ju bo
Alla mina kära
Trohet, trefnad, sinnesro
De mig der beskära.

Derför när jag hyddan ser
Pannans fåra jemnas
Och allt bråk som staden ger
Utanföre lemnas.

⁵³ Detta har särskilt framhållits av Staffan Kronberg (f. 1902), F. W. Scholanders dotterson. Det är först 1867 man kan finna ett bidrag från Fredrik i dennes noggrant förda kassabok – och då till den ogifta system Axolina. Jfr B. Grandien, Drömmen om renässansen, s. 173: "länge hjälpte han sin mor och sina systrar med försörjningen."
⁵⁴ Fastebrev 1856 28/1, Byggnadsnämndens arkiv, SSA.

⁵⁵ Henrik Reuter Dahl till Sophie Nyström, dat. Uppsala 1869 1/1, KB: "Och när han slutligen i sjukdom och lidandes skola blifvit prövad vard han förlössad och fick fara i frid."

nen".⁵⁶ Och efter Nyströms död uttryckte han sin uppskattning i ett brev till änkan:⁵⁷

"Han var icke blott en redbar man utan och en i grund och botten redlig man, rikt utrustad, klar kraftig, oförtruten, plikttrogen, Gudi vare tack, som gifvit honom så många goda gåfvor."

Bland flera personliga hyllningar som Axel Nyström mottog kan nämnas ett versifierat tal som ägnades honom i egenskap av jubelkommendör i Par Bricole 1867 av Johan Jolin (JoJo).⁵⁸

Av sentida författare har Sten Lundwall i sin doktorsavhandling tagit fram andra drag hos Nyström: "Sakligheten, kölden, självhävdelsen voro egenskaper i Nyströms verk. Dessa egenskaper funnos också i hans person."⁵⁹

Axel Nyströms uppväxt hade präglats av arbete och allvar. Tidigt måste han hjälpa sina föräldrar med försörjningen samtidigt som han under ogynnsamma förhållanden arbetade på sin utbildning. Hans begåvning uppmärksammades tidigt, han gynnades av framgång och tur. Inte minst ökades hans självförtroende av utlandsresor. Likaså utvecklades hans benägenhet att dominera då han tidigt fick ta ansvar för systrarna och deras barn.

Fredrik Wilhelm Scholander har på ett utmärkt sätt beskrivit de olika sidorna i morbroderns personlighet i minnesteckningen 1869:⁶⁰

"Nyström var vän af sträng ordning, och detta drag utpräglade sig i allt hans görande och låtande. Med ett lifligt lynne, från utvecklingstiden van vid och värderande glad omgång, bibehöll han ända in i sena åldern en spänstighet i själen, som vållade att han fann trefnad och nöje äfven bland de unga och gerna deltog i deras lag och skämt. Men så snart det handlade om affärer, äfven

af obetydlig art, gjorde sig ordningssinnet gällande med ett allvar och en skärpa som den nyare tiden haft svårt att rätt uppfatta, men som dock hos den hädangångne blott hade sin grund i en fast öfvertygelse om det rätta, och innerlig välmening."

⁵⁶ Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer, Lund 1920, s. 172.

⁵⁷ Reuterdahl till Sophie Nyström 1869 1/1, KB.

⁵⁸ Så ser han ut, "Le Jeune blond architect" – Nyström så kallas i "Stendahls annaler", Så ser han ut efter Barbaras baler, Ännu af åren ej böjd eller bräckt. Se, hur i ögonen qvickheten spelar! Ännu på tungan repliken ej felar, Om den ur slumren på kogret blir väckt.

O, hvilka minnen, Bror Nyström, i dag Trängas om platserna närmast ditt hjerta, Minnen af glädje och minnen af smärta. Bannlys dock sagnadens suck ur vårt lag! Fröjda dig hellre åt stunden, som gäller. Teckna på kinden ej tåquareller! Femtioårsbilden har vexlande drag.

"Bellmanska sällskapet" – ordenshårold Klang, "Broder Glock"! för de ljufliga timmar! Hör Axel Raab, hur han drillar och stimmar, småler mot dig än ur skuggornas våld. Klang broder Nyström för dagar, som farit! Skönast de stunder kanhända dock varit, Då du stod post uti vingudens sold.

Grånande yngling! Du löjenas vän! Drick, innan tidsuret knäpper den knäppen, Då vi - likt åkarens häst – hänga läppen. Drick, ty mot drufvan *din* spetsar sig än! Lär oss ditt allvar i leken, din värma, Lär oss din konst, att vid grafranden svärma Ynglingalikt såsom forntidens män.

Johan Jolin, Sång till Jubel-kommendören i P. B. intendenten, kommendören af W.O. och rid-daren af N.O. herr Axel Nyström. Den 19 maj 1867, Stockholm 1867.

⁵⁹ S. Lundwall, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism 1960. Lundwall synes inte ha baserat sin karaktäristik av Nyströms person på annat än dennes tack för Livijns kondoleans-brev (se not 13).

⁶⁰ F.W. Scholander "Minnesteckning d:22 Mars 1869", konstakademiens arkiv.

Utomnordiskt och nordiskt i de äldsta svenska dynastiska förbindelserna

Av *Hans Gillingstam*

De äldre svenska konungarnas inflytande över utrikespolitiken har en viktig sida i dynastiernas äktenskapsförbindelser utomlands.¹ Även om avsikterna med dessa ofta ej kan klarläggas, har det sitt intresse att fastställa, vilka dessa förbindelser varit. Eftersom svenska motsvarigheter till den fornvästnordiska litteraturen och till Saxos *Gesta Danorum* saknas, är nämnda förbindelser i fråga om vårt land betydligt mindre kända än för de nordiska grannländerna. På senare år har åtskilligt hänt inom forskningen på detta område.

Den äldsta uppgiften om en äktenskapsförbindelse mellan en svensk dynasti och en dynasti utanför Norden föreligger i ett tillägg till Adams av Bremen redan under förra hälften av 1070-talet avslutade verk om det hamburg-bremenska ärkestiftets historia. Enligt detta skulle den i slutet av 900-talet regerande svenske konungen Erik segersäll i samband med ett förbund mot Danmark med Boleslaw I av Polen ha gift sig med en dotter eller syster till denne.² I mästern Adams text uppges den danske konungen Sven tveskäg ha gift sig med Erik segersälls änka.³ Det ovannämnda tillägget har därför sammanställts med att biskop Thietmar av Merseburg, som dog redan 1019, uppges, att Svens gemål var dotter till Boleslaw I:s far Mieszko I⁴ och alltså syster till Boleslaw. Bjarne Beckman har betvivlat, att detta tillägg härrör från Adam själv, och ansett dess uppgifter "så svåra att passa in i det kända händelseförloppet att de måste behandlas med stor försiktighet".⁵ Enligt honom kan den kvinna, som enligt

Adam var gift först med Erik segersäll och sedan med Sven tveskäg, ej vara identisk med den senares av Thietmar nämnda polska gemål, eftersom Adam också uppges henne vara Olof skötkonungs mor, vilket redan Gottfrid Carlsson⁶ påpekat vara kronologiskt omöjligt. Sten Carlsson hävdade emellertid liksom Gottfrid Carlsson, att Erik segersälls änka är identisk med Sven tveskäggs av Thietmar nämnda polska gemål, och att Adam av Bremen råkat mistaga sig i fråga om Olof skötkonungs mödrar. Han påpekade, att Adams uppgift om Sven tveskäggs äktenskap med Erik segersälls änka styrkes av att den förres dotterson konung Sven Estridsson av Danmark enligt Adam på grund av släktskap måst skiljas från sin gemål Gunhild eller Gude. Enligt isländsk tradition var nämligen Sven Estridssons gemål Gunhild dotter till den norske jarlen Sven Håkansson, som var gift med den svenska kungadottern Holmfrid, enligt olika isländska uppgifter dotter antingen till Erik segersäll eller till Olof skötkonung. Enligt isländsk tradition hette även Sven tveskäggs gemål Gunhild, och Sten Carlsson anser, att Holmfrid var

¹ Jfr N. Ahnlund, *Tiden före 1560* (Den svenska utrikespolitikens historia, I: 1, 1956), s. 26 ff.

² Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*, ed. B. Schmeidler (1917), s. 95 f.

³ Adam von Bremen, a. a., s. 99.

⁴ *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*, ed. R. Holtzmann (1935), s. 446.

⁵ B. Beckman, *Erik Segersälls polska äktenskap* (PHT 1975), s. 82.

⁶ G. Carlsson, *Sigrid Storråda och Sigridlev* (PHT 1957), s. 39.

född i hennes äktenskap med konung Erik, ty hon kan av kronologiska skäl knappast ha varit dotter till Olof skötkonung.⁷

Även den sistnämnde skall enligt Adam av Bremen ha varit gift med en kvinna av slaviskt ursprung, en obotritiska, som han nämner med det nordiska namnet Estrid.⁸ Både Adam och isländsk tradition uppger, att Olofs och Estrids dotter Ingegerd blev gift med den ryske storfursten Jaroslav (död 1054), svärfadern till konungarna Andreas I av Ungern, Harald hårdråde av Norge och Henrik I av Frankrike.⁹ En annan kontinental dynastisk förbindelse etablerades genom att Ingegerds halvsyster Astrid, Olof skötkonungs frillodotter med vendiskan Edla, i sitt äktenskap med konung Olof den helige av Norge blev mor till hertig Ordulfs av Sachsen gemål Ulfhild,¹⁰ som blev farmors farmor till Henrik lejonet och anmoder till dynastierna i bl. a. Braunschweig-Lüneburg, Sachsen-Lauenburg och Anhalt.¹¹

Om de följande svenska konungarnas dynastiska förbindelser är uppgifterna rätt ofullständiga. Olof skötkonungs son Anund Jakob var enligt Adam av Bremen gift med en Gunhild, som blott är känd till namnet.¹² Om dennes halvbror Emund gamles äktenskap är intet säkert känt. Den i litteraturen förekommande uppgiften, att han var gift med den norske stormannen Njal Finnssons dotter Astrid, vilar nämligen på en kombination av Adams av Bremen uppgift, att hans efterträdare Stenkil var hans "nepos an privignus",¹³ med Hervararsagens uppgift, att den nämnda Astrid var Stenkils mor.¹⁴ Enligt den senare källan var Stenkil gift med en dotter till Emund.¹⁵ Den i litteraturen spridda uppgiften, att en av hans efterträdare, Håkan röde, var gift med ynglingen Olofs mor (matrem Olaph iuvenis), har av Sture Bolin visats återgå på en missuppfattning av attribueringen av ett tillägg hos Adam av Bremen, vilket i stället gäller konung Sven Estridsson av Danmark.¹⁶ Ej heller är det känt, med vem Stenkils son konung Halsten var gift, och dennes bror konung Inge d. ä:s gemål Helenas börd är ej

känd¹⁷ lika litet som den Ragnhilds, vilken i olika 1400-talskällor uppges ha varit gift med Inge d. ä. eller hans brorson Inge

⁷ S. Carlsson, Snorre Sturlason som genealog (SoH 1973), s. 277 ff.

⁸ Adam von Bremen, a. a., s. 99.

⁹ Adam von Bremen, a. a., s. 153. Jfr M. Wertner, Az Áarpádok családi története (1892), s. 116 ff., M. Prou, Recueil des actes de Philippe Ier, roi de France (1908), s. XV ff., B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle (1924), s. 150–153, N. de Baumgarten, Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle (Orientalia christiana, 9: 1, 1927), s. 7, och min artikel om Ingegerd i SBL 20 (1973–75), s. 6 f. Jaroslav hade möjligen varit gift före äktenskapet med henne (T. Arne i Hist. tidskr. 1941, s. 79). Endast i fråga om Harald hårdrådes gemål finns äldre uppgift, att hon var dotter till Ingegerd (Snorri Sturluson, Heimskringla, ed. B. Adalbjarnarson, 3 (1951), s. 91). Från Henrik I och Anna av Ryssland härstammade alla senare franska konungar.

¹⁰ Snorri Sturluson, a. a., 3, s. 41. Jfr Adam von Bremen, a. a., s. 136.

¹¹ J. P. F. Køningsfeldt, Genealogisk-historiske Tabeller over de nordiske Rigers Kongeslægter (1856), s. 119.

¹² S. Bolin, Kring mästern Adams text (Scandia 1932), s. 234 f. och 238. Jfr min artikel om henne i SBL 17 (1967–69), s. 419.

¹³ Adam von Bremen, a. a., s. 156.

¹⁴ Heiðreks saga, ed. J. Helgason (1924), s. 159.

¹⁵ Ibidem. S. Bolin, Om Nordens äldsta historieforskning (1931), s. 177, ser häri endast en "konkretisering av Adams obestämda uppgift om Stenkils släktskap med det gamla kungahuset".

¹⁶ Bolin, a. a. 1932, s. 239–44. P. S. Andersen förefaller i sin artikel om Tora Torbergsdotter i Norsk biografisk leksikon, 16 (1969), s. 434, ej vara övertygad av Bolins argumentering men ger ingen motivering.

¹⁷ Se min artikel om henne i SBL 18 (1969–71), s. 555. O. Brattö, L'anthroponymie et la diplomatique (Göteborgs universitets årsskrift, 62: 3, 1956), s. 3 f., påpekar, att såväl hon som hennes döttrar Margareta, Katarina och Kristina och konung Halstens son Filip bar i Norden tidigare ej belagda grekiska namn, av vilka det sistnämnda i Västeuropa tidigast är känt genom den förutnämnde ryske storfursten Jaroslavs dotterson Filip I av Frankrike. Några genealogiska slutsatser kan knappast dras av dessa namn, då kristendomens införande torde ha rubbat de äldre namngivningsprinciperna. Både Adam av Bremen (a. a., s. 119) och Snorre Sturlason (a. ed., 2, 1945, s. 56) uppger, att Olof skötkonungs son döptes till Jakob men av folket benämndes med det gamla kunganamnet Anund. Se även J. Steenstrup, Dobbelt Navne ([dansk] Hist. Tidsskr., 6. Række, 4. Bind. 1892–94).

d. y.¹⁸ Enligt en isländsk 1200-talskälla var den sistnämnde gift med Ulfhild, dotter till den förutnämnda Astrid Njalsdotters kusinsson Håkan Finnsson och även gift med Sven Estridssons son konung Nils Svensson av Danmark och med konung Sverker d. ä. av Sverige.¹⁹ Den enda uppgiften om utomnordiskt inslag i fråga om den stenkilska ättens drottningar är att Inge d. y:s bror konung Filip enligt Hervararsagan var gift med konung Harald hårdrådes av Norge dotter Ingegerd,²⁰ vars morföräldrar var Olof skötkonungs dotter med samma namn och den ryske storfursten Jaroslav.²¹ Inge d. ä:s son Ragvald, vars stundom antagna identitet med konung Ragvald knaphövde endast är en namnkombination,²² hade i äktenskap med en ingenstädes namngiven kvinna dottern Ingrid, som var gift fyra gånger inom Norden, bl. a. med Sven Estridssons sonson Henrik halte och konung Harald gille av Norge; med den förre blev hon mor till Erik den heliges mördare Magnus Henriksson och med den senare till konung Inge krokrygg av Norge.²³ Av Inge d. ä:s döttrar gifte sig två inom Norden, Margareta fredkulla först med konung Magnus barfot av Norge och sedan med den förutnämnde konung Nils Svensson av Danmark²⁴ och Katarina med den sistnämndes äldre bror konung Erik ejegods sonson Björn järnsida.²⁵

Först i fråga om en tredje dotter till Inge d. ä., Kristina, föreligger ytterligare en uppgift om äktenskap mellan en svensk konungadotter och en utomnordisk furste. Den finns redan i den genealogi som abboten Wilhelm av Æbelholt på 1190-talet författade gentemot den franske konungen Filip II Augusts påstående, att hans äktenskap med den danske konungen Valdemar den stores dotter Ingeborg var ogiltigt på grund av släktskap. Enligt denna genealogi var Kristina i äktenskap med den ryske fursten "Izislau" mor till Valdemars mor Ingeborg, som var syster – dvs. halvsysster på fädernet – till konung Bela III:s av Ungern mor.²⁶ Att Ingeborg var dotter till Inge

d. ä:s dotter Kristina är även känt för den isländska traditionen, enligt vilken Kristina även var mor till den norske konungen Sigurd jorsalafares gemål Malmfrid, men här nämnes Kristinas make med det nordiska namnet Harald efter sin morfar, konung Harald Godwinsson av England.²⁷ Han har identifierats²⁸ med den förutnämnde Jaroslavs sonsons son Mstislav av Kiev, död 1132, vars gemål enligt Första Novgorodkrönikan hette Kristina och dog 1122,²⁹ och av vars döttrar Euphrosyne gifte sig med den ovannämnde Bela III:s far konung Géza II av Ungern.³⁰

Bland de svenska tronpretendenterna efter Inge d. y:s död uppträdde bl. a. Magnus Nilsson, Nils Svenssons av Danmark son

¹⁸ Se mina artiklar om dessa båda konungar i SBL 19 (1971–73), s. 779 och 781.

¹⁹ Ibidem, s. 781. A. Schück, Drottning Ulvhilds härkomst (PHT 1953), och densammes artikel Sverker d. ä. (Sv. män och kvinnor, 7, 1954) förmodar, att Ulfhilds mor var Inge d. ä:s dotter Margareta fredkulla, men det är en ren gissning. Hans uppgift i artikeln Ulvhild (Sv. män och kvinnor, 8, 1955), att Ulfhild var dotterdotter till Inge d. y., måste vara en lapsus calami.

²⁰ Heiðreks saga, s. 161.

²¹ Snorri Sturluson, a. a., 3, s. 91 och 112.

²² S. Bolins artikel Ragnvald Knaphövde i Sv. uppslagsbok, 23 (2 uppl., 1957), sp. 798.

²³ Snorri Sturluson, a. a., 3, s. 279, 322 f. och 369. Jfr Saxonis Gesta Danorum, ed. J. Olrik och H Ræder, 1 (1931), s. 342 och 348 f.

²⁴ Saxonis Gesta Danorum, 1, s. 342. Snorri Sturluson, a. a., 3, s. 228 och 263.

²⁵ Sögur Danakonunga, ed. C. af Petersens och E. Olson (1919–25), s. 195.

²⁶ *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi*, 1 (1917–18), s. 180–83. Utgivarens släkttavla (s. 182) uppger Kristina som mormor till Bela III, men Wilhelm av Æbelholt anger Belas mor endast som Ingeborgs syster. Hon hette Euphrosyne och var född i Kristinas makes senare äktenskap (Wertner, a. a., s. 312; Baumgarten, s. 22 f.). Professor Wilhelm Carlgren har för mig tolkat Wertners framställning, som är på ungerska.

²⁷ Snorri Sturluson, a. a., 3, s. 258. Sögur Danakonunga, s. 203.

²⁸ Baumgarten, a. a., s. 22.

²⁹ Novgorodskaja pervaja letopis (1950), s. 205. Jfr Den første Novgorod-krønike, oversat af K. Rahbek Schmidt (1964), s. 35.

³⁰ Wertner, a. a., s. 245–255 och 311 f. Jfr A. Chr. Wedekind, *Noten zu einigen Geschichtsschreibern des Deutschen Mittelalters*, 2 (1835), s. 31.

med Inge d. ä:s förutnämnda dotter Margareta fredkulla.³¹ Hans gemål var Boleslaw III:s av Polen dotter Rikissa, som efter hans död 1134 i slaget vid Foteviken gifte om sig först med furst Volodar Glebovič av Minsk, med vilken hon blev mor till konung Valdemar den stores av Danmark gemål Sofia, och sedan med konung Sverker d. ä. av Sverige.³²

Den sistnämndes son i hans föregående äktenskap med den förutnämnda Ulvhild Håkansdotter³³ konung Karl Sverkersson var gift med Kristina, dotter till den skånske stormannen Stig hvitaleör i hans äktenskap med Valdemar den stores av Danmark syster Margareta³⁴ och sålunda dotterdotterdotter till Mstislav av Kiev och Inge d. ä:s dotter Kristina. Från dem härstammade också konung Erik Knutssons gemål Rikissa, som var dotter till Valdemar den store.³⁵ Genom dennes ovannämnda gemål Sofia härstammade hon också från furstarna av Minsk och den polska kungaätten, och hon torde ha varit uppkallad efter sin mormor.³⁶ I samma släktkrets var den till namnet okända dotter till Sverker d. ä. ingift som gifte sig med sin styvmor Rikissas av Polen son i första äktenskapet, konung Knut Magnusson av Danmark.³⁷

Nordiska giften utan i varje fall närmare utomnordiska släktförbindelser var emellertid vanliga inom båda de rivaliserande sverkerska och erikska ätterna. Erik den heliges gemål Kristina torde ha varit dotter till Inge d. ä:s förutnämnda dotter Katarina i hennes äktenskap med den danske kungaättlingen Björn järnsida,³⁸ och sonen konung Knut Erikssons gemål, som ej är – i varje fall säkert – känd till namnet, var tydligen av inhemsk börd.³⁹ Konung Sverker Karlssons båda gemåler Benedicta Ebbesdotter och Ingegerd Birgersdotter var av den danska ätten Hvide⁴⁰ och den svenska Folkungaätten.⁴¹ Erik Eriksson, Knut Erikssons sonson, var gift med Sverker Karlssons dotterdotter Katarina Sunesdotter av Folkungaätten.⁴² Även hans antagonist konung Knut långe torde ha varit ingift

i Folkungaätten;⁴³ uppgiften, att dennes hustru var av dansk börd, har visat sig sannolikt vila på en missuppfattning.⁴⁴ Också flera av de fåtaliga kända kungadöttrarna inom de nämnda ätterna var gifta inom Norden, så Erik den heliges döttrar Margareta, som var gift med konung Sverre av Norge, och Katarina, som var svärmor till den norske jarlen Håkan galen och till västgötalagmannen Eskil Magnusson av Folkungaätten.⁴⁵ Detsamma gäller den 1251 avrätade upprorsmannen Knut Magnussons av Folkungaätten mor, som i olika källor uppges ha varit Knut Erikssons dotter Sigrid eller Erik Knutssons dotter Katarina,⁴⁶ och Erik Knutssons dotter Ingeborg, som var gift med Birger jarl.⁴⁷ Flera forskare har

³¹ Saxonis Gesta Danorum, 1, s. 342 och 349.

³² J. Gallén, Vem var Valdemar den stores drottning Sofia? (HT för Finland 1976).

³³ Saxonis Gesta Danorum, 1, s. 362.

³⁴ Se min artikel om denna Kristina i SBL 21 (1975–77), s. 570.

³⁵ Se annaluppgifter, sammanställda av S. Axelsson, Sverige i utländsk annalistik 900–1400 med särskild hänsyn till de isländska annalerna (1955), s. 70.

³⁶ Jfr G. Carlsson, Från Erik Segersäll till Gustav Vasa (1961), s. 9.

³⁷ Saxonis Gesta Danorum, 1, s. 393. Jfr N. Ahnlund, Till frågan om den äldsta erikskulten i Sverige (HT 1948), s. 308 f. och 320.

³⁸ K. B. Westman, Erik den helige och hans tid (Erik den helige, 1954), s. 90, not 73. S. Carlsson, Förord (B. Wall, Erik den helige. Kyrkoopera, 1976), s. 3 f. Jfr min artikel om henne i SBL 21, s. 570.

³⁹ N. Ahnlund, Ett märkligt handskriftsfynd (Sv. Dagbl. 5 aug. 1954). Jfr min artikel Knut Eriksson i SBL 21, s. 385.

⁴⁰ E. Nygrens artikel Benedicta i SBL 3 (1922), s. 170 ff.

⁴¹ Se min artikel om henne i SBL 20 (1973–75), s. 7.

⁴² Se min artikel om henne i SBL 20, s. 776.

⁴³ Se min artikel om honom i SBL 21, s. 387 f.

⁴⁴ H. Gillingstam, Holmger, Filip och Helena (PHT 1970).

⁴⁵ C. M. Kjellberg, Erik den heliges ättlingar (HT 1888), s. 367 f. Dens., Erik den heliges ättlingar och kronpretender bland dem (ibid. 1923), s. 354.

⁴⁶ S. Carlsson, Folkungarna – en släktkonfederation (PHT 1953), s. 92 f., vars uppfattning, att ordet "filios" i DS, nr 825, innebär att Knut Eriksson ej hade några döttrar, bestritts av A. F. Liljeholm (se SBL 21, s. 387).

⁴⁷ Jfr min artikel om henne i SBL 20, s. 1.

emellertid klarlagt, att Erik Knutsson också hade en dotter Sofia – tydligen uppkallad efter sin förutnämnda mormor Sofia av Minsk – som var gift med Henrik III Borwin av Rostock.⁴⁸

Claes Annerstedt hävdade 1876 i kommentaren till editionen av de svenska notiserna i *Annales Lubecenses* 1264–1324, att Olof skötkonungs förutnämnda dotterdotter Ulfhilds ättling hertig Johan I:s av Sachsen-Lauenburg 1302 avlidna änka Ingeborg, som i denna källa kallas "filia regis Sweorum" och bl. a. hade en son med namnet Erik, var dotter till konung Erik Eriksson och ej till Birger jarls son Erik, såsom tidigare hävdats utan beaktande av kronologiska omständigheter.⁴⁹ S. Otto Brenner⁵⁰ påpekade 1961 – utan kännedom om Annerstedts uttalande –, att denna Ingeborg kallas "filia regis Suecie" i den med henne samtida *Chronica principum Saxonie*,⁵¹ och att hon i sitt sigill förde tre leoparder,⁵² alltså det vapen som från den danska kungaätten ärvdes till de svenska konungarna Erik Eriksson och Valdemar.⁵³ Brenner fäste också uppmärksamheten på påvliga äktenskapsdispenser 1283 och 1289 för Johans och Ingeborgs döttrar Helena och Elisabet på grund av släktskap i fjärde led med deras makar greve Günther IX av Schwarzburg resp. hertig Valdemar av Sönderjylland, av vilka den förres farmor Irmgard av Orlamünde var systerdotter till den senares farfars far, konung Valdemar sejr av Danmark. Brenners slutsats blev densamma som Annerstedts, dvs. att Johan I:s av Sachsen-Lauenburg gemål Ingeborg var dotter till Erik Eriksson. I min recension av Brenners uppsats kom jag med flera invändningar mot denna hypotes.⁵⁴ *Chronica principum Saxonie* nämner – såsom Brenner redovisat – som "filia regis Suecie" även Henrik I:s av Werle gemål Rikissa,⁵⁵ vilken bevisligen var dotter till Birger jarl.⁵⁶ Därtill kommer Hakonarsagans uppgift, att Erik Eriksson ärvdes av sin syster Ingeborg, Birger jarls gemål, vilket ju innebär, att han var barnlös. De av Brenner påpekade äkten-

skapsdispenserna för Helena och Elisabet av Sachsen-Lauenburg vore lika förklarliga, om deras mor var dotter till Birger jarl i hans äktenskap med Erik Erikssons syster.

I samma uppsats påpekade Brenner efter uppslag av professor W. Schüssler i Rostock, att Henrik II:s⁵⁷ av Rostock söner och Jaromar II av Rügen nämns som "consanguinei" till den lundensiske ärkebiskopen Jakob Erlandsson, och att flera av honom anförda urkunder styrker släktskap mellan Henrik II:s och Jaromar II:s ättlingar. Detta vill han förklara med att Henrik II:s gemål Kristina, vars börd varit omtvistad, och Jaromar II:s mor Margareta, Witzlaw I:s av Rügen gemål, vars börd varit okänd, skulle vara döttrar till konung Sverker Karlsson av Sverige i hans äktenskap med Jakob Erlandssons mors kusin Benedicta Ebbesdotter.⁵⁸ I min recension fäste jag uppmärk-

⁴⁸ C. Annerstedt i *Scriptores rerum Svecicarum medii ævi*, 3: 1 (1876), s. 289, not c. H. Olrik, Var fyrstinde Sofie af Rostock dansk prinsesse? (DHT 6: 5, 1894–95). H. Sollied, En ukjent svensk kongedatter (HT 1951). Jfr S. Axelsson, En okänd svensk konungadotter (HT 1953).

⁴⁹ *Scriptores rerum Svecicarum*, 3: 1, s. 176, not 1.

⁵⁰ S. O. Brenner, Wer war Ingeborg, die Gemahlin des Herzogs Johann I von Sachsen-Lauenburg? (Familie und Volk 1961). Jfr densamme, Ingeborg Erikssdotter, hertiginna av Sachsen (SoH 1961).

⁵¹ *Märkische Forschungen*, 9 (1865), s. 19.

⁵² Jfr PHT 1967, s. 212, not 32 a.

⁵³ Jfr H. Fleetwood, Svenska medeltida kungasigill, 1 (1936), s. 31 med fig. 24 och s. 45 och 50 med fig. 41, 43, 45, 47, 49, 51 och 53, samt S. Bolins artikel om Erik Eriksson i SBL 14 (1953), s. 261.

⁵⁴ PHT 1967, s. 213. Jfr A. Berg, Wer war Ingeborg, die Gemahlin des Herzogs Johann I von Sachsen-Lauenburg? (Genealogie 1972: 4).

⁵⁵ *Märkische Forschungen*, 9, s. 18.

⁵⁶ A. F. Liljeholm, Drottning Rikissa Birgersdotters andaktsbok (NTBB 1958), s. 135.

⁵⁷ Brenner kallar honom "Heinrich Burwin II", såsom ofta annorstädes i litteraturen, men Sollied, a. a., s. 66, har påpekat, att han själv endast använde det första namnet.

⁵⁸ Brenner, a. a., s. 394 f. W. K. v. Isenburg, Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten, 1 (1965), Tafel 119, och Europäische Stammtafeln. Neue Folge, 1 (1980), Tafel 137, uppger, att Kristina var dotter till en svensk konung Knut.

samheten på att konung Sverkers mor hette Kristina och hennes mor Margareta, att Henrik II:s äldste son bar det i Nord-Tyskland då ännu sällsynta namnet Johan liksom konung Sverkers son, och att Witzlaw I hade söner med de inom Rügens fursteätt ej tidigare belagda namnen Burislaw och Petrus, av vilka det förra ju förekommer inom den sverkerska ätten, medan det senare bars av konung Sverkers svärfars bror biskop Petrus av Roskilde.⁵⁹ Om konung Erik Knutssons förutnämnde svärson Henrik III Borwin, Henrik II:s son, var dotterson till Sverker Karlsson, blir hans äktenskap en parallell till hans svåger Erik Erikssons äktenskap med samme Sverkers dotterdotter Katarina Sunesdotter.

Brenner påpekade i samma uppsats också, att *Chronica principum Saxonie* såsom "filia regis Suecie" förutom Ingeborg och Rikissa även nämner den förras makes kusin greve Sigfrids av Anhalt gemål Katarina,⁶⁰ och att hennes son Albrekt 1289 fick påvlig dispens för äktenskap med sin släkting i fjärde led Luitgard av Holstein. Eftersom Luitgards mor var sondotter till Henrik II av Rostock, ville Brenner förklara denna släktskap med att Katarina liksom Ingeborg var dotter till konung Erik Eriksson i hans äktenskap med konung Sverker Karlssons dotterdotter Katarina Sunesdotter.⁶¹ I min recension invände jag, att Sigfrid och Katarina var gifta redan 1259, alltså endast femton eller sexton år efter Erik Erikssons bröllop med Katarina Sunesdotter 1243 eller 1244, och att deras sons äktenskapsdispens torde kunna förklaras med släktskap på Sigfrids sida, varför den ej styrker, att sonen härstammade från Erik Eriksson och Sverker Karlsson på modernet; att Sigfrid och Katarina gifte sig så tidigt tyder på att Katarina liksom Rikissa – och sannolikt även Ingeborg – var dotter till Birger jarl, vilken av författaren till *Chronica principum Saxonie* sålunda uppfattats som konung i det av honom under sonen Valdemars minderårighet styrda Sverige.⁶²

Ytterligare en tidig dynastisk förbindelse

mellan Sverige och ett nordtyskt furstehus har nyligen ansetts sannolik i Edward Ry-mars i den polska tidskriften *Zapiski historyczne* 45 (1980) publicerade uppsats *Królewna szwedzka Marianna na tronie zachodniopomorskim w latach 1238–1252*, i vilken hävdas, att hertig Barnim I:s av Pommern första gemål, Marianna, var dotter till konung Erik Knutsson av Sverige.⁶³ Hon nämnes i livet endast i urkunder från åren 1242 och 1243⁶⁴ och var möjligen död redan 1246⁶⁵ och säkert 1252.⁶⁶ I ett tillägg till den på 1500-talet levande Thomas Kantzows *Chronik von Pommern* uppges Marianna ha varit "Hertzog Albrechts von Sachsen Tochter",⁶⁷ men enligt Nikolaus von Klempzens bearbetning av Kantzows krönika var hon "ein Freulin von Behemen".⁶⁸ Kantzow uppger, att hon i sitt vapen hade till höger en grip, den pommerska hertigsläktens vapen, och till vänster ett lejon.⁶⁹ Det har påpekats, att det senare ej var den sachsiska hertigsläktens vapen.⁷⁰ Ut-

⁵⁹ PHT 1967, s. 214 f. Jfr Berg, a. a.

⁶⁰ Märkische Forschungen, 9, s. 18.

⁶¹ Brenner, a. a., s. 393 ff.

⁶² PHT 1967, s. 213 ff. Jfr Berg, a. a. Så uppfattas hon även i T. G. Voigtel och L. A. Cohn, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, 1 (1871), Tafel 150, i Isenburg, a. a., 1, Tafel 129, och i *Europäische Stammtafeln. Neue Folge*, 1, Tafel 72. E. Winkhaus, *Ahnen zu Karl dem grossen und Widukind in 765 Ahnenstämmen* (1950), s. 80, uppfattar Katarina, Rikissa och Ingeborg som systrar utan att uttala sig om vem som var deras far.

⁶³ Redaktören för *Europäische Stammtafeln* pastor Detlev Schwennicke, Düsseldorf, har fäst min uppmärksamhet på denna uppsats. Min polskfödda hustru har möjliggjort mitt närmare studium av densamma, som blott har en kort sammanfattning på tyska.

⁶⁴ *Pommersches Urkundenbuch*, 1 (1868), nr 405, 414 och 416.

⁶⁵ *Ibidem*, nr 554.

⁶⁶ *Ibidem*, nr 555.

⁶⁷ Th. Kantzow, *Chronik von Pommern in hochdeutscher Mundart*, 1 (1897), s. 148, not 1.

⁶⁸ *Pomerania*, 1 (1908), s. 199.

⁶⁹ Kantzow, a. a., 1, s. 150, not 2.

⁷⁰ A. Duve, *Marie oder Marianne (Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde, 2, 1837)*. A. Hofmeister, *Genealogische Untersuchungen zur Geschichte des pommerschen Herzogshauses (Pommersche Jahrbücher, 31, 1937)*, s. 104.

gångspunkten för Rymars uppfattning om Mariannas börd är två påvebrev från år 1238,⁷¹ enligt vilka hertig Barnim av Pommern skulle få gifta sig med konungens av Danmark ej namngivna "neptis",⁷² ehuru de var besläktade i fjärde led. P. F. Suhm⁷³ förmodade 1808, att Marianna var dotter till greve Albert av Orlamünde, vars mor var syster till konung Valdemar sejr av Danmark, men F. Salis⁷⁴ hävdade 1908 häremot, att denne ej hade några barn. A. Hofmeister⁷⁵ avvisade 1937 tanken, att hon skulle kunna vara dotter till Alberts syster Sofia i hennes äktenskap med greve Lambert II av Gleichen, vilken liksom Albert förde ett lejon i vapnet. Mariannas lejonvapen föranledde 1837 A. Duve⁷⁶ att föreslå Henrik lejonets son pfalzgreve Henrik som hennes far, men Hofmeister genmålde häremot, att någon närmare släktskap mellan dennes barn och det danska kungahuset ej förelåg, och Hofmeister bestred med kronologiska argument, att hon skulle kunna vara dotter eller sondotter till pfalzgrevens bror Wilhelm av Lüneburg, som ju var gift med en syster till Valdemar sejr. Rymar påpekar nu, att konung Erik Knutsson av Sverige var gift med Valdemar sejrs syster Rikissa, vars mormor, Boleslaw III:s av Polen ovan nämnda dotter med samma namn, var faster till Barnim I:s farmor Anastasia av Polen. Han fäster också uppmärksamheten på att Mariannas dotter Anastasia, gift med Henrik III Borwins brorson Henrik I av Mecklenburg, i E. Kirchbergs från 1300-talet här rörande mecklenburgska krönika⁷⁷ kallas syster⁷⁸ till den i Ratzeburg befintliga hertiginnan av Sachsen, tydligen Johan I:s av Sachsen-Lauenburg gemål Ingeborg, vilken, såsom i det föregående nämnts, torde ha varit barnbarn till Erik Knutsson. Jag vill till Rymars argument foga, att namnet Marianna sammanblandats med namnet Marina,⁷⁹ som ju enligt Erikskrönikan bars av en dotter till Erik Knutssons dotterson konung Valdemar av Sverige,⁸⁰ och att 1238 års påvebrevs utpekande av Marianna såsom Valdemar sejrs systerdotter väl stäm-

mer med vad som är känt om dennes agerande för sin systerson Erik Eriksson,⁸¹ som en tid var landsflyktig i Danmark.⁸²

De tidigare dynastiska förbindelserna mellan de svenska kungäfterna och nordtyska furstehus ger en intressant bakgrund till den senare händelseutveckling som ledde till att de nordtyska furstarna Albrekt av Mecklenburg, Erik av Pommern och Kristian av Oldenburg blev konungar av Sverige.

⁷¹ Pommersches Urkundenbuch, I, nr 360, och 6 (1906), nr 3925.

⁷² För tolkningen jfr A. F. Liljeholm, Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning, I (PHT 1950), s. 99, enligt vilken den manliga motsvarigheten "nepos" mestadels betyder systerson men även brorson och endast i undantagsfall under medeltiden har den klassiska betydelsen dotter-son eller sonson.

⁷³ P. F. Suhm, Historie af Danmark, 9 (1808), s. 686.

⁷⁴ F. Salis, War Marianne, die erste Gemahlin Herzog Barnims I, eine Tochter Graf Alberts von Orlamünde? (Monatsblätter herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde 1906).

⁷⁵ Hofmeister, a. a., s. 109.

⁷⁶ Duve, a. a., s. 48 ff.

⁷⁷ E. J. von Westphalen, Monumenta inedita præcipue Cimbricarum et Megapolensium, 4 (1745), sp. 779.

⁷⁸ Om användandet av "syster" om kusiner se Liljeholm, a. a. 1950, s. 98.

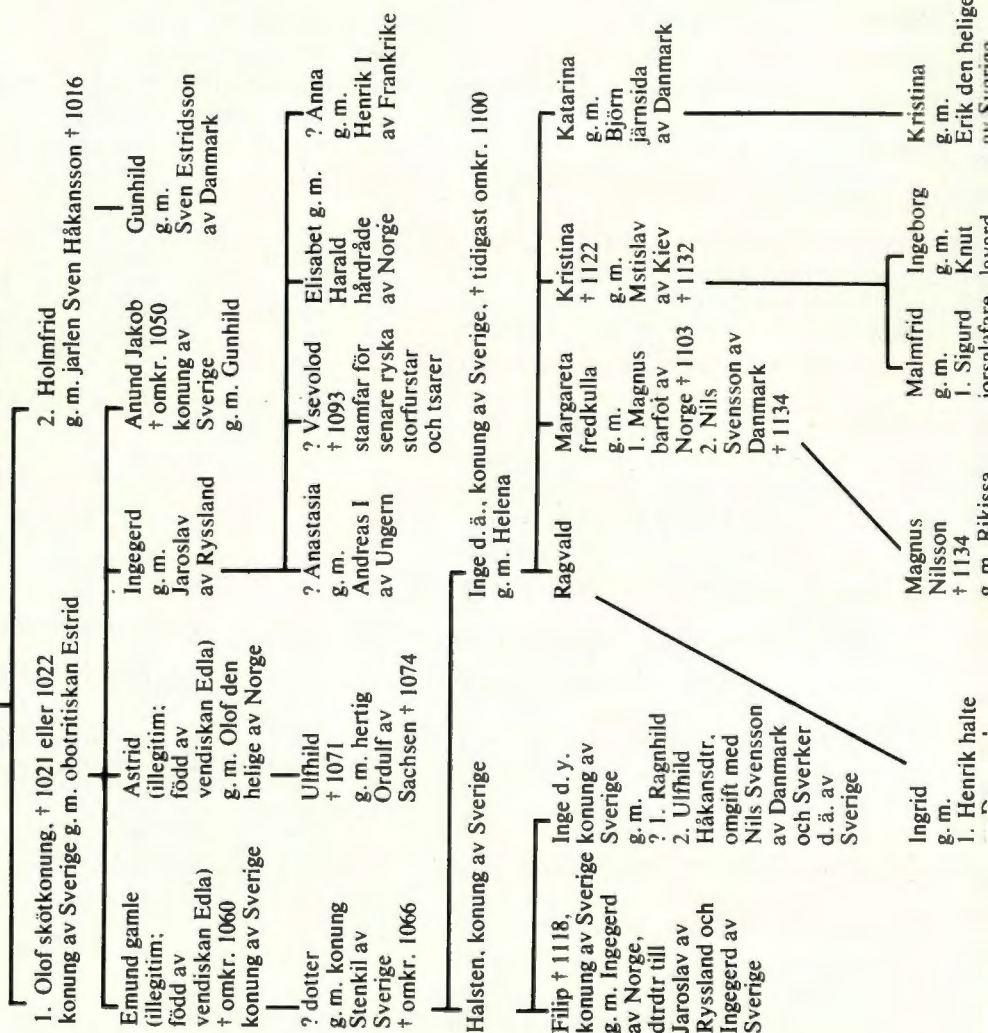
⁷⁹ Danmarks gamle Personnavne, I: 2 (1941-48), sp. 911 och 915.

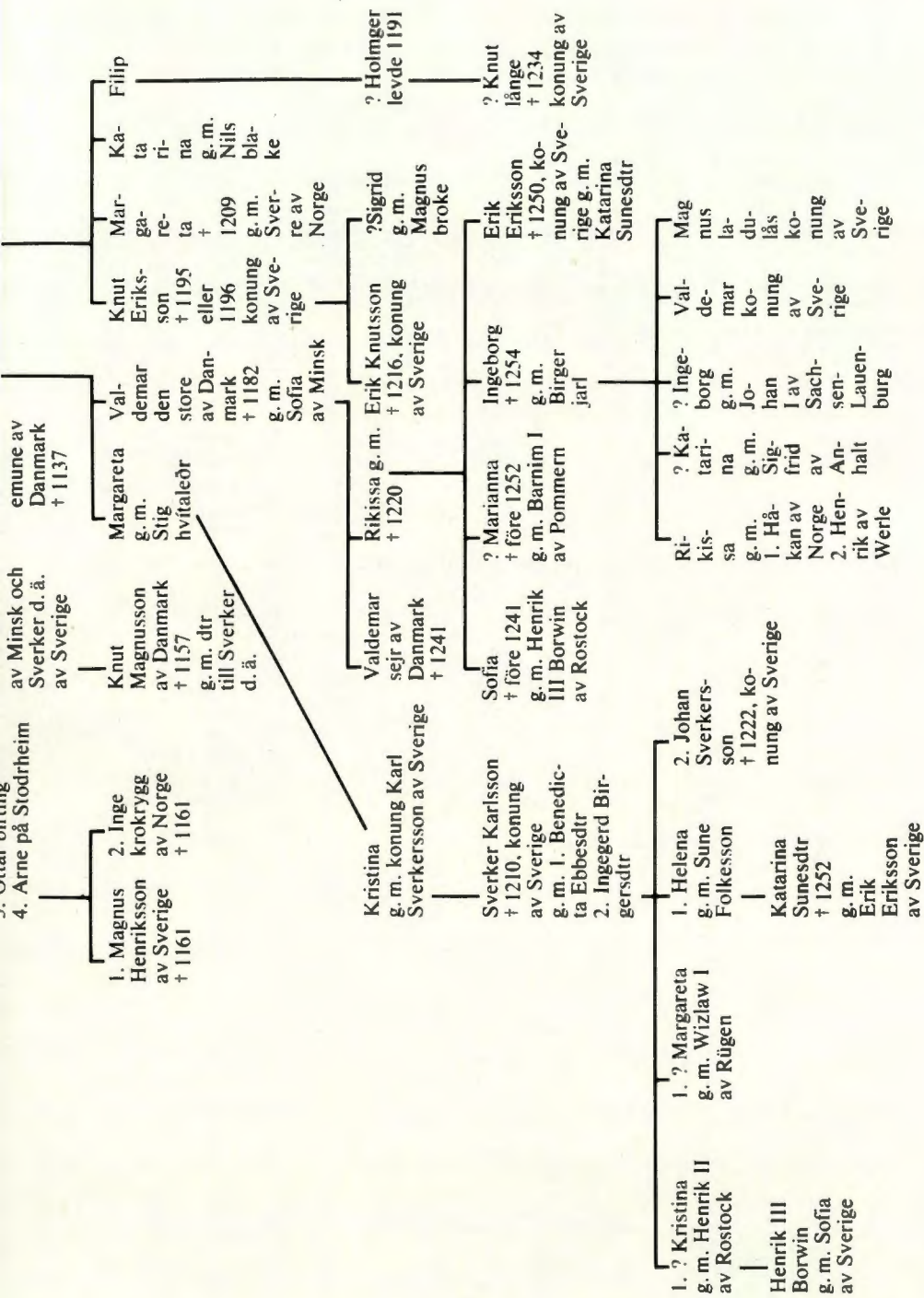
⁸⁰ R. Pipping, Kommentar till Erikskrönikan (1926), s. 300.

⁸¹ K. B. Westman, Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s (1915), s. 266.

⁸² Pipping, a. a., s. 50 f. S. Axelson, Sverige i dansk annalistik 900-1400 (1956), s. 67-70.

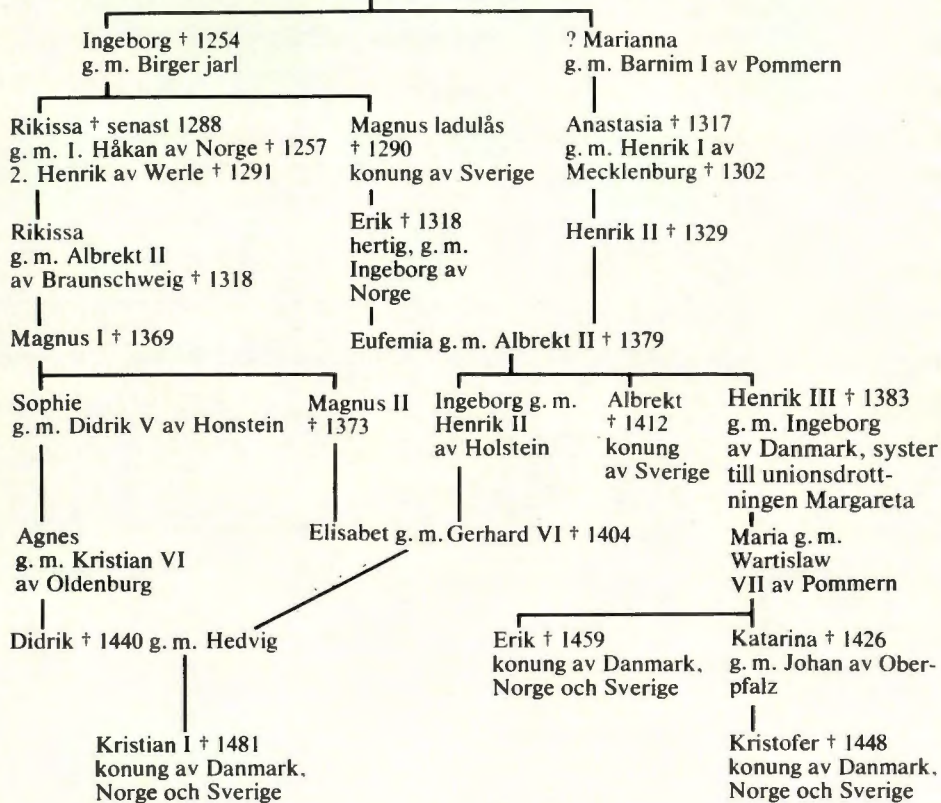
Erik segersäll, † omkr. 995, konung av Sverige g. m. 1. ? Sigrd storråda, 2. Gunhild, † efter 1014, dtr till Mieszko I av Polen och omgift med Sven tveskögg av Danmark, † 1014

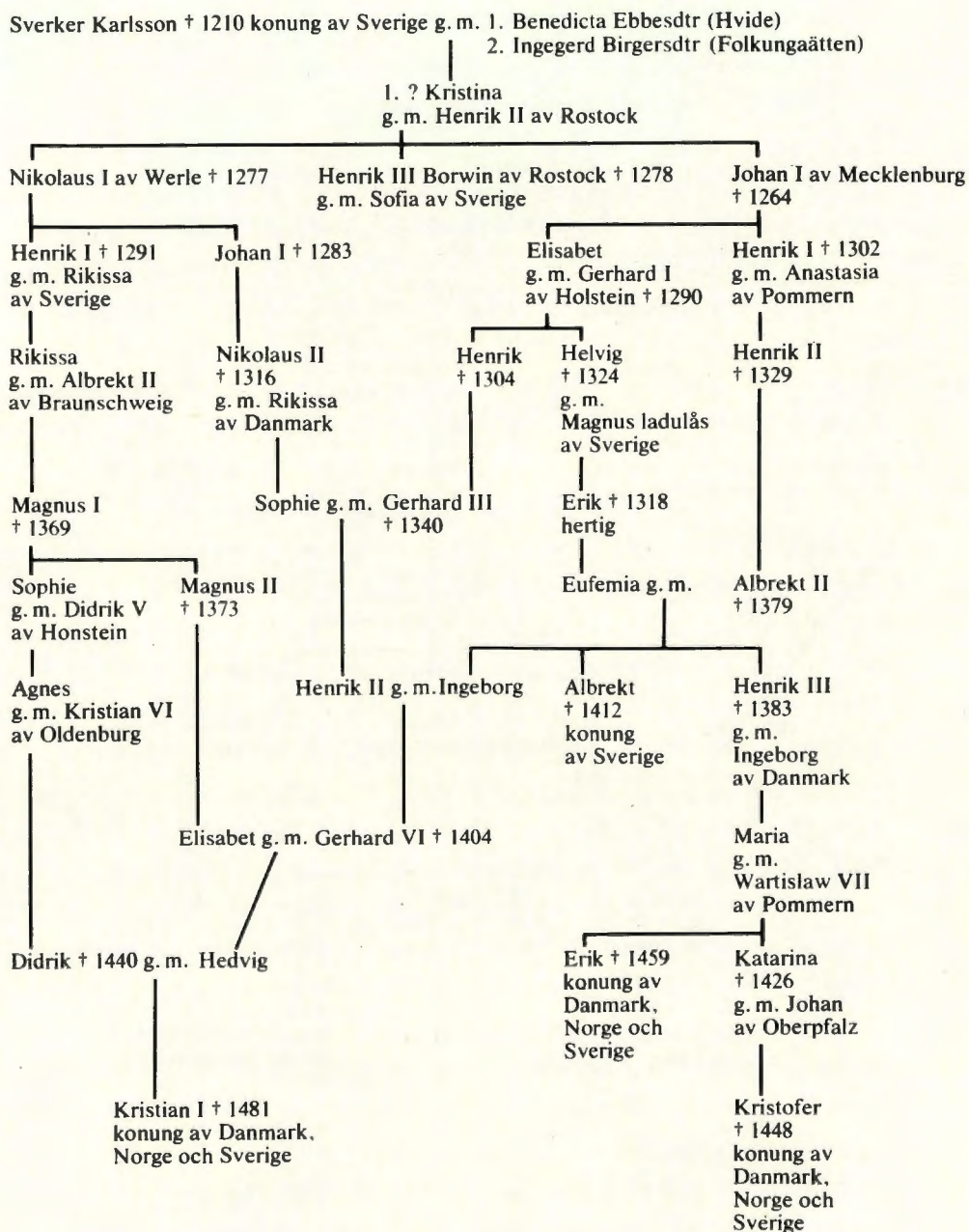

De tyska konungarnas av Sverige härstamning från konung Erik Knutsson

Erik Knutsson † 1216 konung av Sverige g. m. Rikissa av Danmark

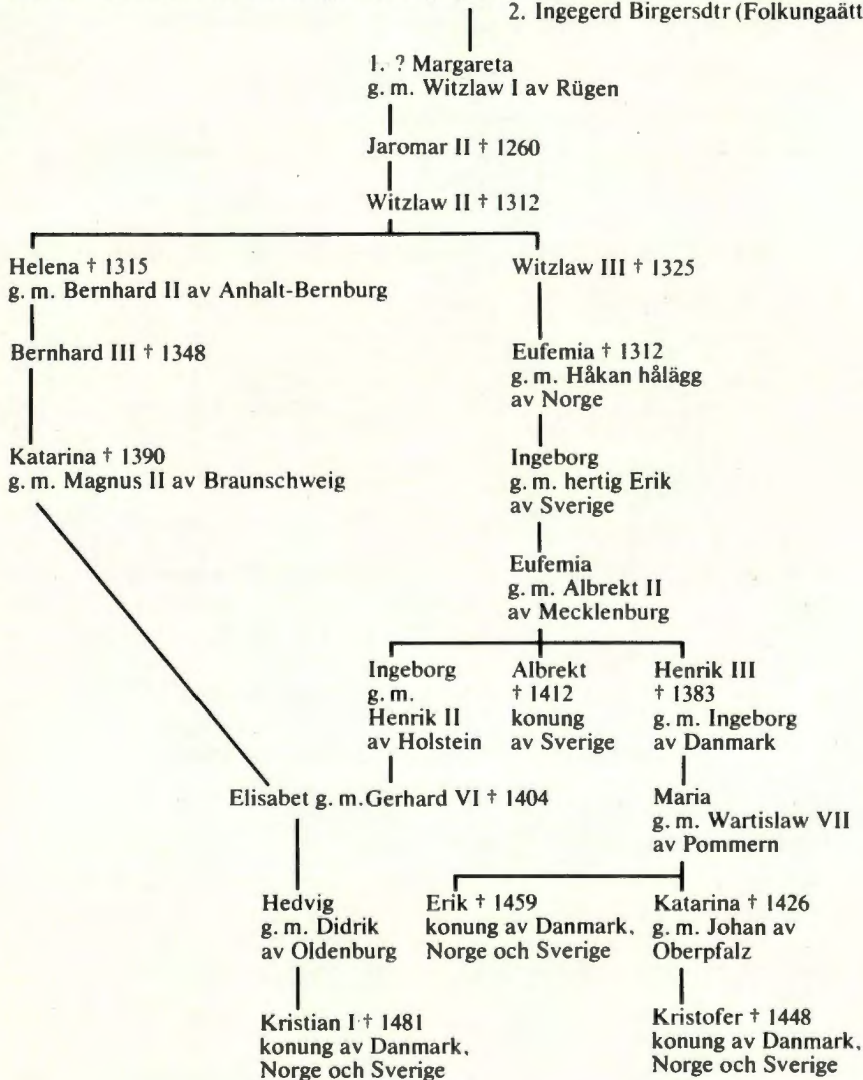

De tyska konungarnas av Sverige sannolika härstamning från konung Sverker Karlsson. I

De tyska konungarnas av Sverige sannolika härstamning från konung Sverker Karlsson. II

Sverker Karlsson † 1210 konung av Sverige g. m. 1. Benedicta Ebbesdr (Hvide)
2. Ingegerd Birgersdr (Folkungaätten)

Kalmar – en revolutionshärd?

Av Göran Nilzén

Den 1 juli 1756 nåddes magistraten i Kalmar av sensationella nyheter. I ett brev från överkommendanten och landshövdingen Nils Djurklou (artikel om honom i Svenskt biografiskt lexikon band 11) avslöjades att farliga och förrådiska stämplingar planerats mot fäderneslandet. Illasinnade personer hade sökt att med våld åstadkomma förändringar i grundlag och regeringssätt. Konspirationen hade emellertid avslöjats, men på grund av det oroliga läget ålades magistraten att uppmärksamma eventuella falska rykten.¹

Vad var det då som hade hänt? Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika önskade en utvidgad kunglig maktutövning. Särskilt Lovisa Ulrika, Fredrik II:s av Preussen syster, som troligen drömde om en upplyst despotism efter preussiskt mönster, hade svårt att finna sig tillrätta i det svenska politiska klimatet, och man vet att hon umgicks med mer eller mindre realistiska revolutionsplaner. Under våren 1756 skall det ha funnits planer på att dra samman truppförband till Uppsala. Tillsammans med dessa skulle sedan kungaparet tåga mot Stockholm. Det storstilade projektet ointetgjordes emellertid genom att kungen insjuknade. Kort härefter påbörjade hovet närstående kretsar förberedelser som syftade till ett kupp försök i själva huvudstaden. Upprörsrörelsen skulle initieras av arbetsfolk och soldater, som man påverkade med pengar och propaganda. På den fastställda kvällen skulle de ledande, framförallt Eric Brahe och John Ludvig Hård (artiklar om dessa i Svenskt biografiskt lexikon band 5

och 19), till sina hem invitera officerare som man trodde sig kunna lita på, för att de skulle vara till hands och kunna ta ledningen när det hela brakade loss. Efter kuppens genomförande skulle riksdagen avblåsas och en ny samlas i Norrköping eller Västerås. Vidare skulle ett antal regementen dras samman för att ge stadga åt revolutionen. Skarpa skott skulle anskaffas av Brahe som också hade låtit förfärdiga 800 patroner på sin egendom Rydboholm. Dessa skulle fraktas till Stockholm på en vedbåt. Emellertid röjdes komplotten den 22 juni, och det hela fick en snöplig avslutning. Resoluta motåtgärder vidtogs, och en särskilt tillsatt ständerkommission dömde Brahe och sju andra till döden. I bl. a. Dalarna och Västergötland spreds under denna tid pamfletter som vädjade till allmogens kungatrohet, men någon folkresning kom aldrig till stånd.²

Det var alltså om dessa händelser landshövdingens brev till magistraten handlade, och man kan förstå att rådet i Stockholm kände det angeläget att få pålitlig information om vidden av konspirationens eventuella förgreningar i riket. Därav uppmaningarna till landshövdingarna att vara upp-

¹ En skrivelse om konspirationen hade nått Djurklou med extrapost den 30 juni, Djurklou till Kungl. Maj:t den 12 juli 1756, Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t, Riksarkivet. Djurklous skrivelse till magistraten i vol. E II: 31 i Kalmar stads arkiv, Vadstena landsarkiv.

² Se O Jägerskiöld, Hovet och författningsfrågan, 1943, s. 4–14. C. G. Malmström, Sveriges politiska historia 1718–1772, 4, 1899 s. 209 ff. och S Carlsson, Svensk historia 2, 1961 s. 150 ff.

märksamma på eventuella "falska rykten".

Magistraten informerade i sin tur kalmarborgarna om dessa nog så intressanta nyheter, och nu aktualiserades mystiska händelser som utspelats i staden i november 1755. Borgarna drog sig till minnes att garnisonsmanskaper (som bestod av värvade trupper som inkvarterades hos stadens borgare) vid den tiden hade tillverkat skarpa skott vilket lett till oro och undran, eftersom detta hade skett under riksdagstid. På borgerskapets anmodan hade magistraten den 24 nov. skriftligen tänkt underrätta landshövdingen härom samt förhöra sig om orsakerna till denna ovanliga åtgärd. Skrivelsen hade emellertid inte avsänts, eftersom justitieborgmästaren Anders Bergström meddelat att han redan muntligt underrättat landshövdingen, som sagt sig inte känna till saken men förmodat att det endast rört sig om en rutinkontroll och komplettering. Bergström ansåg således en skriftlig framställning onödig, och någon sådan kom heller inte att avgå. Emellertid hade artillerichefen Otto Wilhelm Schalin funnit händelseutvecklingen så allvarlig att han laddat kanonerna på tyggården för att kunna sätta sig till motvärn om något oväntat skulle inträffa. Magistraten fann nu i juli 1756 rådligt att underrätta stadens riksdagsman, rådman Casper Abraham Hanell, om vad som försiggått i november föregående år.³

Den 15 juli 1756 berättade greve Clas Ekeblad i rådet att Kalmar riksdagsfullmäktige lämnat honom utdrag av magistratsprotokollet av den 3 juli. Efter att ha tagit del av detta bestämde rådsherrarna att landshövdingen skulle göra en grundlig undersökning och inkomma med en utförlig berättelse. Framför allt skulle han försöka ta reda på vem som hade gett order om att tillverka skarpa skott.⁴ I augusti föredrogs i rådet Djurklous utlåtande vilket remitterades till justiekanslern.⁵ Man betraktade händelserna i Kalmar så allvarligt att Kungl. Maj:t den 14 sept. samma år lät tillsätta en särskild så kallad melerad (blan-

dad) rätt som på ort och ställe skulle undersöka och döma i målet "... angående ett visst antal skarpa skott som Guarnizons manskapet härstädes skall uti November nästledit åhr tillredt; Hwilken undersökning i nåder pröfwats nödig på thet icke allenast rätta sammanhanget härom måtte i dagen ställas, utan ock then eller the som uti en sådan anstalt kunnat taga mera oskyldig än försiktig del, ej längre hållas under misstroende och wanryckte utan på händelse af någon brottslighet, komma under laga tilltahl och answar". Preses i rätten var översten och kommandanten på Kalmar slott Samuel Anckarstierna, och till bisittare utsågs kammarherren och majoren Gustaf Adolf Siegroth, kaptenerna vid Kalmar regemente Johan Philip Ehrenmark, Cornelius Alexander Braun och Adam Fredrik Grönhagen samt som representanter för Kalmar magistrat Jakob Engeström och Carl Alexander Mühlenbruck. Till åklagare utnämndes vice auditören vid ovan nämnda regemente Isac Walen.⁶

Rätten började sitt arbete den 17 december 1756 och sammanträdde flitigt under drygt ett halvår. Den 7 juli 1757 inföll sista sammanträdesdagen. Det utförliga diskussionsprotokollet är 476 sidor långt, och under arbetet åtgick 22 böcker skrivpapper, 21 böcker konceptpapper, en bunt pennor, 3 stänger lack och 1/2 stop bläck.⁷

Varför nu detta ståhej kring det till synes triviala faktum att garnisonens soldater på

³ Kalmar stads dombok 3 juli 1756. Magistraten till landshövdingen 3 juli 1756 och magistraten till Hanell 5 juli 1756 i magistratens brevkoncept, lev. 1935/188, Kalmar stads arkiv. Här kan inskjutas att under 1700-talet utdelades papper för att tillverka patronhylsor, i vilka sedan krutet inhålles, åt soldaterna. Ofta fick dessa också gjuta kulorna själva.

⁴ Rådsprotokoll i krigsärenden 15 juli 1756. Brevet till Djurklou av samma datum i Kungl. Maj:ts och kollegiers brev 1756, Kalmar länsstyrelses arkiv, Vadstena landsarkiv.

⁵ Rådsprotokoll i krigsärenden 13 aug. 1756.

⁶ Rättens protokoll 17 dec. 1756, Generalkrigsrättens arkiv, inkomna handlingar, specialmål 1757, Riksarkivet.

⁷ Rättens protokoll 7 juli 1757.

order av bataljonschefen, kapten Hans Hindrich von Üsedom, förfärdigat ett antal skarpa skott (enligt Üsedoms orderjournal skulle skotten utgöra ersättning för "söndrig defensionsammunition")? Centralt härvidlag, och detta bör hela tiden hållas i minnet, är naturligtvis det faktum att händelserna i Kalmar i november 1755 kom att ses i ljuset av det misslyckade revolutionsförsöket i Stockholm. Hade inte detta senare inträffat, är det troligt att vad som hände i november i Kalmar endast blivit en snabbt bortglömd episod. Man bör nog räkna med att revoltungen i Stockholm kan ha inverkat på vittnesmålen om novemberhändelserna. Dessa kan ha dramatiserats och avlyssnade replikväxlingar kan ha tolkats anakronistiskt. Faktum kvarstår emellertid att kalmarborna i november 1755 var oroad.

Snickaråldermannen David Köthe berättade inför rätten den 22 dec. 1756 att han den aktuella novembermånaden hört ryktas att soldaterna höll på att tillreda skarpa skott, vilket han funnit besynnerligt, och därför själv forskat i saken och förhört de hos honom inkvarterade soldaterna. Dessa kunde emellertid endast berätta att de beordrats göra 24 patroner per man. Eftersom Köthe inte visste annat än att det rådde lugn i landet och att det var förbjudet att rusta under riksdagstid, föreföll honom allt detta anmärkningsvärt.

Samma dag upplästes i rätten rådman Daniel Svebilus' redogörelse. Den 21 november hade han varit på ämbetsförrättning hos tunnbindaråldermannen Lundberg hos vilken en soldat ur garnisonen arbetade som gesäll. Under besöket hade en korporal i enrum talat med soldaten som, när underbefälet avlägsnat sig, vänt sig till Svebilus och viskande frågat, "... om thet war blefwen ofred". Han hade nämligen fått order att tillverka skarpa skott och dagen därpå infinna sig hos chefen. Den 24 i samma månad hade några borgare hos magistraten frågat varför skarpa skott tillverkades. Vid detta tillfälle framkom också att soldaternas betende in jagade oro och fruktan hos borger-

skapet. Det rådde trots allt fred i landet och riksdag pågick. Den eldsvåda som bröt ut på slottet den 23 november dramatiserade ytterligare situationen. Det märkliga var nämligen att soldaterna – med enstaka undantag – ställdes upp på torget utan att hjälpa till i släckningsarbetet.⁸

Fortifikationskaptenen Carl Magnus Råberg kunde berätta att en soldat av honom begärt papper för att tillverka patroner, och på Råbergs fråga om vad dessa skulle användas till hade han svarat att han inte visste det. Strax härpå hade Råberg stött ihop med den ovan nämnde artillerichefen, kapten Schalin, och han hade då berättat om soldatens begäran. Schalin sade sig också ha hört talas om patronstillverkningen. Han hade på grund härav anbefallt sitt manskap skärpt uppmärksamhet och även låtit ladda kanonerna på tyggården. Råberg hade sagt att om det skulle bli något "larm" skulle han söka skydd på artillerigården, och "... hus och hem stänger jag igen". Råberg framhöll också att det faktum att soldater bar omkring patroner på stadens gator hade skrämt många människor.⁹

I februari året därpå vittnade stadsmajoren Daniel Falkman inför rätten. Han erinrade sig hur i november 1755 några – särskilt "ringare folk" – av stadsborna oroligt frågat honom om avsikten med de skarpa skotten. Själv sade sig Falkman inte ha känt till någonting om detta men han hade ändå frågat kapten Üsedom – som ju gett order om att tillverka skotten – varför det ansågs nödvändigt att skaffa flera skarpa skott under riksdagstid. Üsedom hade svarat att det endast var fråga om att sätta

⁸ Landshövding Djurklous rapport om branden är daterad 24 nov. 1755. Han rapporterade att branden den 23 uppstod på slottet, vilken kunde ha fått förskräckliga konsekvenser för staden, eftersom brandhärden inte var långt från det stora krutförrådet. Lyckligtvis hade elden kunnat bringas under kontroll utan alltför stor skada, "... ehuruwäl en obeskrifwelig förskräckelse bland stadens Inwånare upkom ..." (Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t).

⁹ Rättens protokoll 22 dec. 1756

defensionsammunitionen i stånd och att de rykten som gick på staden var illvilliga. Falkman tillfrågades varför han som ämbetsman inte gjort mera för att lugna invånarna. Hur hade han "... kunnat lemna det ringa; men dock ärliga folkets berättelse utom minsta reflexion och uppmärksamhet?" Falkman replikerade: "Thet ringa folcket förstod han thermed, at en gammal enfaldig hustru uppå hwilken han ej kunnat bygga har frågat honom härom, och wiste elljest, thet then enfaldigas och ringas trygg- och säkerhet woro äfwen så angelägen som then högres"¹⁰

Det ovan nämnda utgör endast några axplock ur protokollets alla vittnesbörd, men det får vara tillräckligt för att visa att ammunitionstillverkningen i november 1755 oroat kalmarborna. Men det var uppenbarligen inte endast denna som oroade. Även kryptiska och hotfulla uttalanden av soldater vid Drottningens livregementé, som under den här tiden utgjorde stadens garnison, bidrog till oron.

Kopparslagare Johan Kohre hade kvällen före borgerskapets sammankomst på rådhuset, vid vilken landshövdingens brev om revolutionen i Stockholm föredrogs, i sällskap med sergeanterna Schütte och Schöpke varit på besök hos handelsman Adam Bergman. Kohre hade då frågat Bergman om han visste varför borgerskapet skulle infinna sig på rådhuset nästa dag. Schütte visste besked, och meddelade att nyheter från Stockholm var att vänta och att "... det är angående den Rebellion som har yppats i Stockholm, och fan skulle bräcka hals och ben, på den som det angifwit. Gifwe Gud wij hade kommit dit upp, så skulle wij hafwa wist dem annat". Bergman kunde i sin tur vittna om att han hört Schütte säga: "djefwulen skulle taga wid then som uppenbarat thet, som passerade i Stockholm."¹¹

En konstapel Becktin kunde berätta att han under vakthållning, ungefär 8 dagar efter slottsbranden, hade hört några soldater sins emellan under samtal om "... andra

Potentaters Regering säga thet blifwer intet godt af förrän här blifwer en Souverain, och efter the woro af Drottningens Lifregemente, så woro såwäl hennes påstående som theras willja at the skulle komma till Stockholm,..."¹²

Skräddare Hagellund förmälde att då tacksägelsen över att revolutionen i Stockholm hade gått om intet avhållits, hade han fått besök av soldaten J. Hallberg, vilken tidigare varit gesäll hos honom. På frågan om Hallberg hade bevistat tacksägelsen hade skräddaren fått till svar: "ja, men skit i den tacksägelsen, thet hade warit bättre thet gått för sig här, som tillärnat war i Stockholm".¹³

Skeppare A. M. Lom och handelsbetjänten Myrstedt hade hört en soldat vid namn Lund apropå det misslyckade revoltförsöket i Stockholm yttra: "nu regerar en kung i hwar by".¹⁴

Konstapel Paulin hade, innan upproret i Stockholm var känt, hört Schütte säga att "Wij äro drottningens Livregemente ..." och "... om wij komma thit (Stockholm), skola wij wara henne förbundne uti hwad hon kan oss befalla".¹⁵

Av särskilt intresse är artillerikaptenen Schalins skriftliga och av efterhandskonstruktion skrifglade redogörelse – de tänkbara parallellerna med händelseutvecklingen i Stockholm markeras tydligt – till rätten av den 25 januari 1757.¹⁶

Han hade, eftersom flera borgare i staden uttryckt oro över garnisonssoldaternas förhållanden, låtit ladda kanonerna med druvhagel för att vara förberedd. Stadens invånare hade varit oroliga, och Schalin ansåg att det fanns anledning att vara på sin vakt. Eftersom landshövdingen inte ville in-

¹⁰ Rättens protokoll 1 febr. 1757

¹¹ Rättens protokoll 22 dec. 1756

¹² Rättens protokoll 23 dec. 1756

¹³ Rättens protokoll 22 jan. 1757

¹⁴ Rättens protokoll 1 febr. 1757

¹⁵ Rättens protokoll 21 febr. 1757

¹⁶ Generalauditörs mål (justitierevisionen) 31/8 1757, nr. 27.

gripa,¹⁷ tvangs Schalin handla på egen hand. Han hade nämligen lärt sig av historien att revolutioner kunde iscensättas utan att initiativtagarna avslöjade sig. På kvällen den 22 nov. hade Schalin patrullerat stadens gator. Han hade då sett soldater som bar omkring stora buntar tomma patroner, vilka – som det sades – samma natt skulle fyllas hos underofficerarna. Härefter underströk Schalin att han på intet sätt ville göra gällande att officerarna var upproriskt sinnade, men – fortsatte han – soldaterna själva kunde hysa revolutionsplaner. Hade inte de gemene soldaterna vid kungens eget livgarde i Stockholm uppviglets, utan att officerarna vid regementet ägt kännedom härom. Något liknande skulle, enligt Schalin, kunnat ha försiggått här i Kalmar. Det vore inte underligt om soldaterna vid Drottningens livregemente ville försvara sin lagkrönta överhet på samma sätt som livgardets soldater. I all synnerhet som dessa soldater, fortfarande enligt Schalin, fått höra att herrar rikens råd inkräktat på majestäts rättigheter. Det stod vidare klart att det i Kalmar, som på andra ställen, kunde finnas människor som var missnöjda med regeringssättet och sin egen situation. Dessa skulle naturligtvis, fortsatte han, kunnat revoltera, om utvecklingen under riksdagen tagit en annan vändning. Överensstämmelsen i tid mellan det spända läget vid riksdagens början och den mystiska patronstillverkningen i Kalmar hade gjort Schalin fundersam. Var det okunnighet om bestämmelserna eller något annat som låg bakom ammunitionstillverkningen? Redan med posten som anlänt den 18 nov. och som avgått från Stockholm den 14 hade man fått kunskap om innehållet i kungens memorial till ständerna,¹⁸ och det var vid denna tidpunkt soldaterna börjat samla papper till patroner. Det fanns alltså skäl till misstankar menade Schalin, särskilt om man tog hänsyn till de misstämningar som alltsedan förra riksdagen (1751–1752) rått mellan kungen och rådet, för att inte tala om de stridigheter skriften Ärlig Svensk gett upphov till (den förde

hattarnas och ständerväldets talan) liksom kungens nyssnämnda memorial till ständerna.

Vad skall man nu tro om de här redovisade konspirationsteorierna, dvs. kopplingen mellan tillverkningen av skarpa skott i Kalmar och upproret i Stockholm? Tyvärr är det nog ganska svårt att avgöra om det fanns några djupare motiv bakom ”defensionsammunitionens förbättrande”. Åklagaren Wahlen skydde inga ansträngningar för att penetrera frågan så grundligt som möjligt. Mängder av vittnen hördes och korsförhördes, komplicerade jämförhållanden benades ut, men några betydelsefulla erkännanden lyckades rätten inte frampressa. De lösmynta soldaterna förklarade att vittnena hört fel, att de endast yttrat sig i allmänna ordalag eller att de varit druckna. Det enda av betydelse som kom fram beträffande dessa soldater, som var hemmahörande i Stralsund, var att de inte tycks ha haft särskilt mycket till övers för det svenska regeringssättet.

Rätten avkunnade sin dom den 1 juli 1757. Den baserades huvudsakligen på det förhållandet att det inte var tillåtet att tillverka skarpa skott under riksdagstid. Ösedom som gett order om tillverkningen dömdes att mista sin tjänst, och de officerare som låtit verkställa hans order suspenderades för kortare tid.¹⁹ Soldaterna Schütte, Lund och Hallberg arresterades

¹⁷ I rådet ansåg man att Djurklou borde ha undersökt saken närmare. Han undgick emellertid vidare åtal genom att en ytterligare process skulle bli för kostsam för kronan (Rådsprotokoll i justitieärenden 31 aug. 1757).

¹⁸ Schalin syftar på den motsättning mellan kung och råd som manifesterade sig strax efter riksdagens öppnande. Rådet hade inför ständerna beklagat att kungen i vissa frågor brutit mot sin kungaförsäkran och inte regerat med råds råde. Det memorial som åsyftas är troligen det som kungen den 6 nov. överlämnade till rådet för vidare befordran till ständerna. I detta beklagade sig kungen över sin svåra situation och sin inskränkta bestämmanderätt (Carlsson, 1961, s. 152 och Malmström, 1899, s. 147 ff.).

¹⁹ Domen i Generalauditorsmål (justitierevisionen) 31 aug. 1757 nr. 27.

för förgrifliga utlåtelse mot regerings-skicket och fick sitta någon tid i fängelse.²⁰

När rättens dom och de dömdas klagoskrifter ventilerades i rådet, framhöll riksrådet Anders Johan v. Höpken att det i och för sig inte var fel att förnya skämd ammunition men att tidpunkten var illa vald, "... då härstädes wid Riksdagen åtskilligt förefallit, som till oro och bekymmer i riket gifwit anledning". Kapten Üsedom borde, fortsatte riksrådet, ha iakttagit större varsamhet för att undgå misstankar.

I rådet fastslogs att Üsedom handlat olämpligt eftersom borgerskapet blivit uppskrämt av ammunitionstillverkningen. Denna hade kommit till stånd utan överkommendantens vetskap. Üsedom själv hävdade att patronerna stått i ett otätt valv, vilket lett till att papperet ruttnat och att han därför i det rådande läget ansåg det nödvändigt att förbättra ammunitionen. När han sedermera fått överkommendantens order att upphöra med arbetet hade han också lytt.

I rådet sades klart ut att några bevis på mera långtgående planer inte hade framkommit. Rättens dom mildrades och Üsedom dömdes att mista sin kaptenstjänst under tre månader, medan de officerare som endast följt givna order frikändes.²¹

Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att berget födde en rätta. Det politiska

klimatet i landet var emellertid så laddat att varje ovanlig åtgärd uppmärksammades och kunde leda till orosyttringar. Vi har sett att kraftmätningen mellan råd/ständer och kungamakten uppmärksammades i Kalmar. Klart är också att hovet, och då främst drottningen, smidde revolutionsplaner i vilka skilda regementen var inblandade och att pamfletter som appellerade till allmogens kungatrohet spreds i vissa län. Emellertid är omfattningen av dessa planer endast ofullständigt känd.

Händelserna i Kalmar i nov. 1755 och den därav föranledda rättegången ger en målande bild av 1750-talets spända politiska situation.

²⁰ Generalauditörs mål (justitierevisionen), koncept, brev till generalkrigsrätten 14 sept. och 19 okt. 1757.

²¹ Rådsprotokoll i justitieärenden 3 aug., 4 aug. och 31 aug. 1757. Djurklou blev 1757 chef för Kalmar regemente men avtagande syn tvang honom att efter endast kort tid begära avsked. Jul-aftonen påföljande år avled han blind. Üsedom återvände till Pommern och rekommenderades redan 1758 till majors karaktär av sin chef generalmajor Jonas Adlersträhle, som beskrev honom som "en hurtig Officer" (Adlersträhles brev till Kungl. Maj:t i M 642, Riksarkivet). Det dröjde emellertid till 1760 innan han utsågs till premiär-major vid Drottningens livregemente. I december 1771 ansökte Üsedom om avsked och pension. Ärendet hann emellertid inte behandlas före hans död 8 januari 1772 (Direktionen över arméns pensionskassa till Kungl. Maj:t 13 febr. 1772, vol. 655, Riksarkivet).

Den stora utvandringens förtrupp

Av Axel Friman

Nettoutvandringen från Sverige till Nordamerika var i runda tal en miljon enligt den svenska officiella statistik, som börjar år 1851. Men redan dessförinnan lämnade svenskar sitt fädernesland till förmån för det nya landet i väster. Denna tidiga emigration omfattade omkring 5 000 personer.

I ett föregående nummer av PHT har Emigrantinstitutets i Växjö föreståndare, docent Ulf Beijbom anmält dr Nils William Olssons i slutet av 1979 utkomna "Swedish Passenger Arrivals in U.S. Ports 1820–1850 (except New York)". Med detta arbete har återstoden av det källmaterial redovisats, som i stort klarlägger de svenska invandringsvägarna till USA under ifrågavarande period.

År 1974 publicerades i denna tidskrift en artikel av mig som just behandlade den svenska emigrationen till Nordamerika under den förra hälften av 1800-talet.¹ Undersökningen var framför allt baserad på "Flottans pensionskassas verifikationer med förteckningar över emigranter". Då förelåg Nils William Olssons tidigare arbete "Swedish Passenger Arrivals in New York 1820–1850" (SPANY). Det låg därför nära till hands att redan i denna uppsats och trots att uppgifterna rörande svenska immigranter endast gällde New York, göra vissa preliminära jämförelser. Så skedde också bl. a. i dess Tabell 2.² Skillnaden mellan där angivna summor blev 2 000 personer. Vid fullständig överensstämmelse borde sålunda detta antal personer återfinnas i den nu utkomna senare delen av Nils William Olssons magistrala arbete, nämligen "Swedish

Passenger Arrivals in U.S. Ports 1820–1850 (except New York)"³. Ett snabbt överslag visar dock att endast c:a 900 svenska immigranter är förtecknade i SPAexcNY.

Avvikelsen torde främst bero på

att en del personer, trots uttagna pass och erlagda passagerareavgifter, ångrat sig och aldrig rest eller uppskjutit resan; senare uttagit nytt pass och därigenom blivit dubbelförda i avresestatistiken;

att en del personer avlidit under resan; hela fartyg har till och med förlist⁴;

att vissa landstigit i andra hamnar än de nedan redovisade, t. ex. San Francisco;

att andra inte blivit förtecknade på anbefallt sätt eller tagit sig i land utan registrering eller att dokumenten förkommit, samt

att det under hela perioden föreligger en principiell fasförskjutning om 3–4 månader mellan passuttag och landstigning i USA, vilken också ger ett totalt utslag vid periodens slut på så sätt att de emigranter, som uttagit pass under september – december 1850, ej torde hunnit fram till USA före årsskiftet och därigenom icke kommit med i landstigningsstatistiken före nämnda års slut. Vad gäller utvandrare från Sverige med sikte på Kalifornien per båt, ökar tiden till c:a 3/4 år.

¹ PHT Årg. 70 (1974) s. 18–35.

² Ibid. s. 23–24.

³ Nils William Olsson, "Swedish Passenger Arrivals in U.S. Ports 1820–1850 (except New York)", Sthlm 1979.

⁴ PHT 1974 s. 24.

En genomgång av det på grundval av passagerareavgiftsverifikationerna upprättade "emigrantregistret", gällande de personer, som erlade sådan avgift under tiden september–december 1850, undantagandes dem som återfunnits i SPA⁵, ger ett utfall av 100 personer (i september 53, oktober och november vardera 22 samt i december 3), som sålunda bedöms icke ha nått Nordamerika före årets slut. På grund av bristande informationer kan korrektion för Kalifornienfarare – runt Sydamerika – ej ske.

De amerikanska hamnar, som behandlas i den nyligen utkomna SPAexcNY framgår av nedanstående Tabell 1. Antal svenska invandrare över respektive hamn framgår likaledes, liksom de andelar härav, som återfunnits i passagerareavgiftslistorna:

Tabell 1. Översikt över antal landstigande svenskar i nedanstående hamnar 1820–1850.

Hamn		Antal debarkerande	
		totalt	i pass-avg
Alexandria	Virginia	2	1
Baltimore	Maryland	5	–
Boston	Massachusetts	554	304
Fall River	Massachusetts	3	1
Mobile	Alabama	1	–
New Bedford	Massachusetts	26	3
New Berne	North Carolina	2	–
New Haven	Connecticut	11	–
New Orleans	Louisiana	151	42
Newport	Rhode Island	5	2
Norfolk & Portsmouth	Virginia	4	1
Philadelphia	Pennsylvania	76	20
Plymouth	Massachusetts	1	–
Portland & Falmouth	Maine	2	–
Providence	Rhode Island	2	2
Savannah	Georgia	51	38
Washington	D.C.	1	–
		897	414

Den procentuella andelen som hittills enligt ovan kunnat härledas till passagerareavgiftslistorna utgör 46%, vilket är 10% lägre än vad gällde SPANY⁶. I 100-talet fall har –

bortsett från New York – i nyssnämnda listor angivits avsedd destination.⁷

Av introduktionen till SPAexcNY framgår varför icke flera hamnar kunnat omslutas av redovisningen. Särskilt saknas San Francisco, vars arkiverade passageraremanifest tyvärr brann upp så sent som 1939. Detta källmaterial skulle ha varit av stort värde även vid en kartläggning av tillfartsvägarna för de människor och fartyg, som över havet, via Panamanäset eller runt Kap Horn, tog sig fram till Kalifornien för att delta i den 1849 påbörjade guldrushen där. Vidare uppges att listor för Charleston, South Carolina, och Savannah, Georgia, kom bort under inbördeskriget.

Man kan tyvärr också konstatera att passageraremanifestmaterialet inte alltid tycks ha varit komplett. Sålunda saknas exempelvis uppgift beträffande briggen Samos, som ankom till Boston den 16 augusti 1842 med bl. a. Herman Friman⁸ och dennes äldre reskamrat Nils Henrik Melander. Påföljande år återkommer Samos den 3 oktober med tre svenska passagerare enligt manifest, som finns i behåll⁹.

SPAexcNY rymmer också ett omfattande avsnitt – ett tjugotal sidor – med tillägg och ändringar av SPANY¹⁰. Dessa påverkar underlaget för i den tidigare uppsatsen, i tabell- och diagramform, presenterade statistiken. Den signatur, som här ständigt och i övrigt beträffande de biografiska informationerna ofta återkommer, är "EW". Av Olssons företal framgår att dessa initialer står för dr Erik Wikén, Uppsala. Författarens rättvisa uppskattning av Wikéns medverkan, kan bara glädja de läsare som verkligen förstår svårighetsgraden och omfattningen av det nedlagda arbetet.

En överarbetad, kvantitativ jämförelse mellan passagerareavgiftslistornas antal ut-

⁵ SPA=såväl SPANY som SPAexcNY

⁶ PHT 1974 s. 24.

⁷ Ibid. s. 26.

⁸ SPANY s. 27, n. 38.

⁹ SPAexcNY s. 12.

¹⁰ Ibid. s. 85–104.

vandrare och de berörda i skeppsmanifesten samt totalt antal immigranter enligt SPA återfinns i Tabell 2.

Tabell 2. Översikt över antal resande till Nordamerika 1820–1850 och andelen därav, som återfunnits i Nils William Olssons SPANY eller SPAexcNY (=SPA) samt totalt antal enligt SPA.

År	Enl pass-avglistan	Varav återfinns i SPA	Totalt antal enl SPA
1820	4	2	11
21	3	2	5
22	8	4	17
23	6	2	8
24	4	2	7
25	18	—	9
26	9	4	14
27	6	1	21
28	7	4	12
29	12	2	13
30	4	1	8
31	22	7	21
32	37	7	31
33	34	12	43
34	11	4	17
35	15	9	38
36	44	20	50
37	33	17	48
38	36	23	46
39	34	18	57
40	31	9	54
41	41	24	57
42	40	12	52
43	60	43	121
44	40	22	65
45	66	44	107
46	1288	995	952
47	125	50	377
48	198	115	211
49	901	767	1117
50	1308	846	1543
	4445	3068	5132

Korsvisa kopplingar mellan resande i passagerareavgiftslistorna och SPA har redan kunnat ske i mer än 3 000 fall. I arbets-exemplar av på passagerareavgiftslistorna grundat "emigrantregister"¹¹ och såväl SPANY som SPAexcNY har införts ömsesidiga hänvisningar till motsatta register, vilket mycket underlättat identifikationen av de svenska emi- resp. immigranterna. Efter hand och med bättre hjälpmedel kommer det säkert att vara möjligt att "para

ihop" ytterligare resenärer. Redan en sam-sortering av kortregister över de två ovan berörda förteckningarna skulle säkert ge ett fullständigare resultat. Vad skulle då inte en databehandling kunna ge!

I samband med detta arbete har också Nils William Olssons "Swedish Enlistments in the U.S. Army before 1851"¹² gått igenom, varvid redan i ett första "svep" ett 20-tal svensk-amerikanska militärer kunnat identifieras ur den 175 man omfattande listan.

En annan källa, som naturligtvis skulle vara värdefull att utnyttja, är U.S. Census. Det gäller bara att med en rimlig arbetsinsats kunna "vaska fram" de informationer som kan användas ur detta redan 1850 enorma material. Kanske blir det en gång möjligt med någon framtida teknik.

I avvaktan härpå och i brist på officiell svensk utvandringsstatistik före 1851 kan man, på grundval av SPANY 1967 och SPAexcNY 1979 samt passagerareavgiftslistorna i KrA, få en hygglig uppfattning av densamma samt samla en mängd biografiska data rörande ett stort antal av dessa, de första c:a 5 000 utvandrarerna från Sverige till USA.

I diagram 1–2 nedan återspeglas den ovan redovisade tabellen 2.

I diagram 2 kan för 1846 göras den till synes märkliga iakttagelsen att antalet personer ur passagerareavgiftslistan, som återfunnits i SPA, är något större än antalet personer i SPA. Förklaringen är den, att ankomståret till USA icke beräknats. Förhållandet korrigeras automatiskt påföljande år; jämför SPA-värdet för 1847, som tillfälligt ligger trefalt högre än passagerareavgiftsvärdet.

Som redan ovan torde framgått, tycks ett hyggligt underlag föreligga för att kunna bygga upp ett centralt riksregister över de

¹¹ PHT 1974 s. 21.

¹² Nils William Olsson, "Swedish enlistments in the U.S. Army before 1851"; The Swedish Pioneer Historical Quarterly, Winter and Spring Issues 1951.

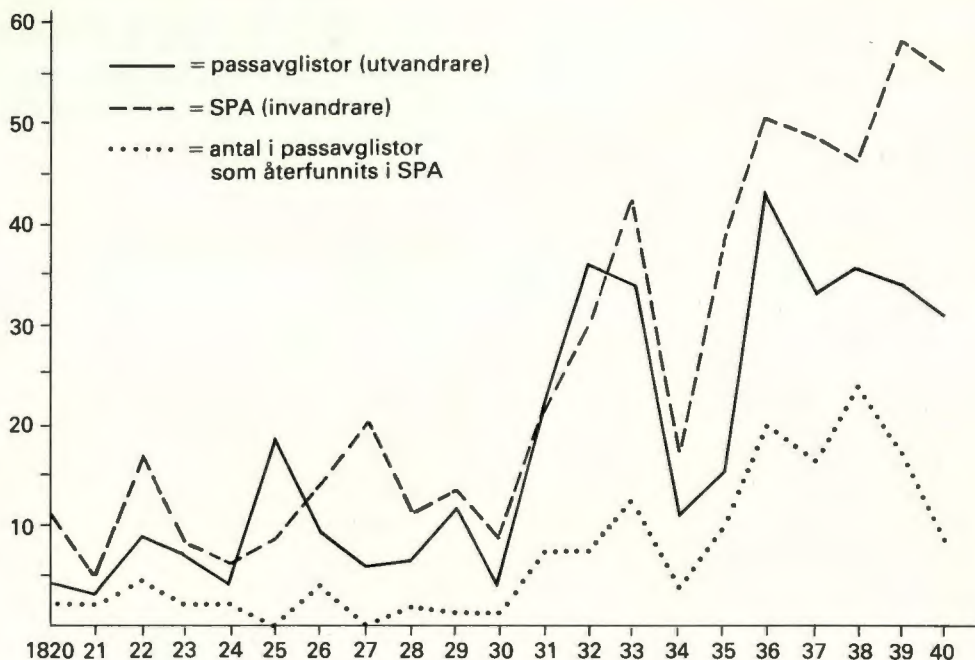

Diagram 1. Ut- resp. invandring 1820–1840 samt omfattningen av överensstämmelse mellan källorna.

svenska pionjärer, som under den första hälften av 1800-talet föregick den stora utvandringen från Sverige till Nordamerika. Denna femtusenhövdade förtrupp ingår faktiskt inte ens i den svenska, officiella utvandringsstatistiken, trots att den i många fall rymmer intressanta emigrantöden, värda att utforskas. Vägen dit är lång, men utgångspunkten för sådant arbete blir det nyssnämnda riksregistret, som med hjälp av alla goda krafter – enskilda forskare och provinsiella institutioner och studiegrupper

– bör kunna läggas upp och betjänas vid den svenska emigrationshistoriska riksinstitutionen – Emigrantinstitutet i Växjö. Om sedan Erik Wikén fortsätter sitt målmedvetna "detektivarbete" att finna skeppsmansregistrens svenskar i det "gamla" landets kyrkobokföring, borde det föreslagna projektet bli särskilt framgångsrikt. Allt sannare uppgifter kommer att föreligga beträffande den svenska emigrationens före 1851 omfattning och innehåll.

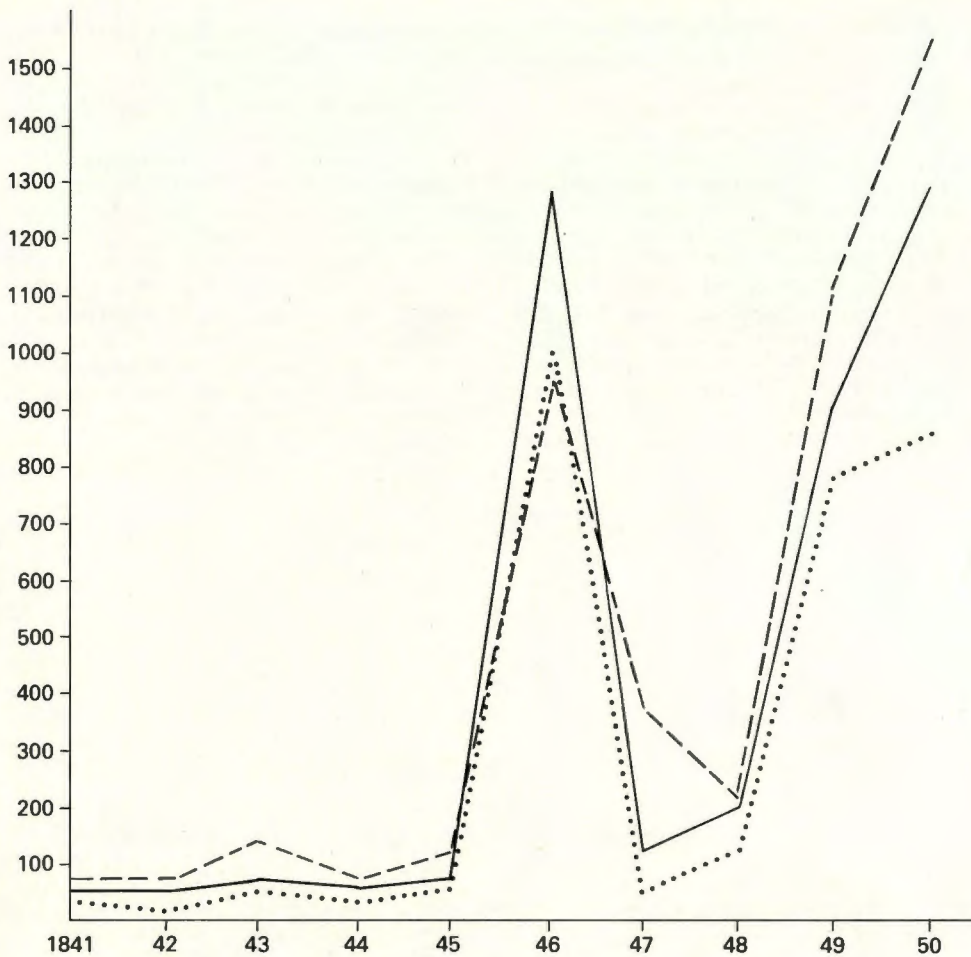

Diagram 2. Ut- resp. invandring 1841–1850 samt omfattningen av överensstämmelse mellan källorna.

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1981

Personhistoriska Samfundets årsmöte 1981 ägde rum den 4 juni i Dansmuseet. På revisorernas förslag beviljades styrelsen och skattmästaren ansvarsfrihet för år 1980. Till ledamöter av styrelsen omvaldes huvudredaktören Birgitta Lager-Kromnow (ordförande), docent Fredric Bedoire, professor Sten Carlsson, arkivchefen Leif Gidlöf, förste bibliotekarien Åke Lilliestam, riddarhusgenealogen Pontus Möller, överbibliotekarien Wilhelm Odelberg, bankdirektören Bertel Rennerfelt (skattmästare) och professor Herman Schück. Till ny ledamot av

styrelsen efter dr Nils Holm, som av sagt sig, valdes docent Göran Nilzén. Till ledamöter av redaktionsutskottet omvaldes B. Lager-Kromnow och H. Schück. Till ny ledamot efter Å. Lilliestam utsågs G. Nilzén. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes f. d. länsbibliotekarien Elise Adelsköld.

Vid styrelsesammanträde samma dag (4 juni) utsågs G. Nilzén att efterträda Å. Lilliestam, som av sagt sig, som Samfundets sekreterare.

Å. Lilliestam höll efter årsmötesförhandlingarna ett föredrag över ämnet "August Bournonville – balettmästaren och hans familj".

